

LENKŲ PROVOKACIJOS NEUTRALIOJE ZONOJE 1921–1923 METAIS

Doc. dr. Vytautas LESČIUS

Įvadas

Apgynusi krašto nepriklausomybę 1918–1920 m. kovose, lietuvių tauta tikėjosi nukreipti visas savo jėgas taikiam kuriamajam darbui, tolesniam valstybingumo stiprinimui. Tokioms viltims išsipildyti tam tikrą pagrindą suteikė 1920 m. lapkričio 29 d. Kaune, dalyvaujant keturiems Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos nariams, Lietuvos ir Lenkijos atstovų pasirašyta paliaubų sutartis dėl karo veiksmų nutraukimo ir neutralios zonos tarp abiejų kaimyninių šalių kariuomenių nustatymo. Šis susitarimas dėl neutralios zonos buvo svarbus bent jau tuo, jog jis rodė lenkų vykdytos Vilniaus ir jo krašto okupacijos laikinumą.

Tačiau lenkų valdžia, ir toliau Lietuvą laikydama tik laikinąja valstybe, šio susitarimo nesilaikė ir, kaip ankstesniais atvejais, taip ir šį kartą beveik nuo pat pirmos dienos jį pažeidinėjo. Neutrali zona tapo „niekieno žemė“, kurioje daugumą gyventojų sudarė lietuviai, nors tam tikra jų dalis buvo nutautėjusi. Abi pusės – ir lenkai, ir lietuviai – stengėsi neutralios zonos gyventojų simpatijas patraukti savo pusėn. Lenkai savo priešininkus minėtoje zonoje ėmė įvairiais būdais terorizuoti. Netrukus jų plėšikavimai, nepaklusnių gyventojų žudymai, o vėliau netoli minėtos zonos buvusių lietuvių kariuomenės sargybų puldinėjimai įgavo sistemingą pobūdį.

Per laiką, vis labiau ėmė ryškėti lenkų siekiai ne tik įsitvirtinti visoje neutralioje zonoje nuo Vokietijos pasienio ties Vištyčio ežeru iki Latvijos sienos, bet ir užgrobti Kapčiamiestį, Širvintas, Giedraičius ir kitas Lietuvos vietas. Tokiais atvejais į karinius veiksmus įsitraukdavo ir Lietuvos partizanai, šauliai, milicija, o kartais net ir atskiri kariuomenės daliniai. Todėl neatsitiktinai padėtį neutralioje zonoje ir toliau atidžiai stebėjo Tautų Sąjungos karinė kontrolės komisija.

Neutrali zona tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių, egzistavusi nuo 1920 m. pabaigos iki 1923 m. pavasario, ir su ja susiję tolesni politiniai įvykiai bei kariniai veiksmai iki šiol tebėra viena iš vadinamųjų „baltųjų dėmių“ mūsų istoriografijoje. Pirmąją informaciją apie padėtį minėtoje zonoje pateikė tuometinė periodinė spauda – tiek karinė, tiek pasaulietinė. Tačiau joje randame tik trumpų fragmentinių žinių apie vadinamųjų lenkų partizanų (neretai jų kareivių, per-

rengtų civiliniais drabužiais) plėšikavimus, nepalankiai jų atžvilgiu nusiteikusių vietinių gyventojų, inteligentų terorizavimą, žudynes, lietuvių sargybų užpuolimus pasienyje ir pan.

Tuometinė lenkų valdžia, visokiais būdais didindama įtampą neutralioje zonoje, siekė išprovokuoti lietuvių kariuomenės atsakomuosius veiksmus ir, Tautų Sąjungai apkaltinusi ją tariamu paliaubų susitarimo nesilaikymu, pasiūsti į Lietuvos gilumą Vilniaus krašte sutelktas stambias ginkluotąsias pajėgas. Tai suvokdama Lietuvos karinė vadovybė nesileido provokuojama ir elgėsi labai apdairiai. Kariuomenės dalims griežčiausiai buvo draudžiama įžengti į neutralios zonos teritoriją. Tik vėliau, lenkų provokacijoms neutralioje zonoje įgavus platų mastą ir iškilus grėsmei prarasti kai kurias vietas (Širvintas, Giedraičius, Kapčiamiestį ir kt.), Lietuvos karinė vadovybė išimtiniais atvejais, laikydamiesi didžiausios paslapties, sutiko, kad tam tikri pasienyje buvusių karinių dalių patikimi kariai–savanoriai, pasivadinę neutralios zonos gyventojais partizanais ir persirengę civiliais rūbais, padėtų vietinei milicijai bei šauliams atremti dažnus lenkų puolinius. Tokie faktai buvo žinomi tik keliems aukščiausiems valstybės veikėjams bei kariuomenės vadovybei ir į tuometinę spaudą negalėjo patekti, tad ilgą laiką tai buvo paslaptis. Ir tik po Antrojo pasaulinio karo išsivijoje atsidūrę kai kurie tų praeities įvykių dalyviai ar liudininkai, nors daug ką pamiršę ir, negalėdami pasinaudoti mūsų archyvuose esančia gausia šios pakraipos medžiaga, karinėje spaudoje paskelbė kai kurias kovų dėl neutralios zonos nuotrupas. Jų galima rasti JAVėjusiam mėnesiniame žurnale „Karys“.

Tiesa, išsivijoje pasirodė ir tokių publikacijų apie įvykius neutralioje zonoje, kurie nebuvo įslaptinti ir Lietuvos visuomenei daugiau ar mažiau buvo žinomi, bet ikitolinėje spaudoje atgarsio nesusilaukė. Vienas iš tokių gana reikšmingų įvykių neutralioje zonoje buvo lenkų išprovokuotos ir Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos „palaimintos“ kautynės su mūsų kariuomenės daliniais dėl Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio ruožo 1923 m. vasario 15–23 d., pasibaigusios lietuvių nesėkme. Pasirėmęs neutralios zonos Molių kaimo gyventojas J. Valicko, vėliau atsidūrusio JAV, parašytais prisiminimais, straipsnį apie jas paskelbė žinomas karo istorikas K. Ališauskas¹. Po keleto metų šią medžiagą gerokai sutrumpinęs savo knygoje paskelbė ir kitas karo dalykų Lietuvoje žinovas dr. A. Rukša². Nepaisant jų pastangų ir gerų norų atskleisti skaitytojui skaudžių praeities įvykių vaizdą, o tai padaryti buvo neįmanoma neturint galimybių disponuoti reikiama

¹ K. Ališauskas, Kautynės prie Valkininkų ir Rūdiškių geležinkelio ruožo 1923 m. vasario 15–23 d., *Karys*, Niujorkas, 1972, Nr. 9, p. 297–299; Nr. 10, p. 325–327.

² Dr. A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 3, Cleveland, 1982, p. 404–411.

dokumentine medžiaga.

Pasibaigus sovietinei okupacijai ir mūsų visuomenėje akivaizdžiai augant sudomėjimui ne taip jau tolima savo krašto praeitimi, tautos pastangomis apginti sunkiai iškovotą laisvę ir nepriklausomybę, tyrinėtojų žvilgsnis, be kitų klausimų, pagrįstai nukrypsta ir į mus dominančią problemą – tolesnius kaimyninių šalių – Lietuvos ir Lenkijos – santykius, Nepriklausomybės kovoms pasibaigus.

Vienas iš pirmųjų autorių, panaudojusių Lietuvos kariuomenės generalinio štabo operacijų skyriaus keletą dokumentų apie neutralią zoną, turėjusią ryšį su jos Širvintų ruožu, ir fragmentiškai apibūdinęs tiek grobikiškus lenkų veiksmus Širvintų krašte, tiek lietuvių partizanų atsakomuosius veiksmus, yra literatūros tyrinėtojas ir istorikas Juozas Lebionka, 2000 m. paskelbęs straipsnį kraštotyrimame leidinyje „Širvintos“³. Šiame nedidelės apimties straipsnyje sudėtos minėto generalinio štabo dokumentų ištraukos, tačiau nedaug vietos skirta jų analizei.

1920 m. pabaigoje – 1921 m. pradžioje bei vasarą lenkų vykdytos provokacijos prieš vietinius Pietų Suvalkijos gyventojus ir ten dislokuotos lietuvių IV pėst. divizijos (vadas – plk. lt. K. Ladyga) atskirų kariuomenės dalių sargybas bei lietuvių partizanų ir karių atsakomieji veiksmai trumpai apžvelgti Vidmanto Jankausko 2004 m. išleistoje knygoje⁴.

Tais pačiais metais spaudoje pasirodė ir Vygando Vareikio straipsnis, skirtas Lietuvos šaulių partizaninei veiklai pasienyje 1920–1923 m. aptarti⁵. Neabejotina, jog jame pateikta medžiaga padeda skaitytojui geriau suprasti tiek tuo metu sudėtingus kaimyninių šalių santykius, tiek ir Lietuvos šaulių vaidmenį ginant savo krašto interesus. Pažymint autoriaus atliktą darbą, tenka apgailestauti, jog neišvengta nemažų trūkumų. Dėl faktų medžiagos trūkumo atskiros straipsnio dalys gana paviršutiniškos. Pasigendama ir panaudotos medžiagos analizės. Pelnelyg kuklios ir straipsnio išvados. Straipsnyje neišvengta ir dalykinių netikslumų, pavyzdžiui, straipsnyje netiksliai nusakytos vadinamosios lenkų partizanų „Varviškės savivaldos“ likvidavimo, neutralios zonos komendantų partizanų vado Virbalio–Sartono žuvimo aplinkybės, data bei vieta ir kt.

2004 m. tame pačiame leidinyje „Darbai ir dienos“ išspausdintas ir Balstogės universiteto istoriko Voiciecho Slešinskiego (Wojciech Śleszyński) straipsnis „Abipus demarkacinės linijos“. Nuo pat pirmojo sakinio skaitytoją nemaloniam

³ J. Lebionka, Širvintos neutralios zonos metais, *Širvintos*, Vilnius, 2000, p. 198–209.

⁴ V. Jankauskas, *Kario kelias. Generolas Kazimieras Ladiga nepriklausomybės kovose*, Vilnius, 2004, p. 291–300.

⁵ V. Vareikis, Pasienio incidentai. Lietuvos šaulių partizaninė veikla, *Darbai ir dienos*, t. 40, Kaunas, 2004, p. 109–128.

nustebina tai, jog, pradėdamas nagrinėti minėtą temą, autorius nė žodžiu neužsimena apie pačią priežastį 1920 m. spalio 7 d. su lenkais pasirašytos Suvalkų sutarties ir jau kitą dieną klastingai sulaužytą ir tuometinių lenkų valdančiųjų sluoksnių inspiruotą gen. L. Želigovskio avantiūros prieš Lietuvą. Autorius klaidingai tvirtina, jog kariniuose veiksmuose su lietuviais kovojusi tik vadinamosios „Vidurinės Lietuvos“ kariuomenė, kai faktiškai gen. L. Želigovskio „su-kilėliams“ nuolat buvo siunčiami kovotojai iš Galicijos, Poznanės, Varšuvos ir kt. sričių, iš Lenkijos teikiama karo medžiaga, įskaitant net šarvuočius, taip pat parama maistu, amunicija ir kt.

Straipsnyje (p. 101) autorius teigia, jog „Lenkijos valstybinėse institucijose rastuose dokumentuose yra daugybė pavyzdžių, patvirtinančių nutarimo (suprask – 1920 m. lapkričio 29 d. protokolo – *V. L.*) pažeidimus iš lietuvių pusės“. Tačiau autorius tendencingai nutyli, jog pirmieji neutralios zonos pažeidėjai buvo kaip tik lenkai ir kad jų provokacijos greitai įgavo sistemingą ir platų pobūdį ir platų mastą. Joje dalyvavo ne tik vadinamieji lenkų partizanai, įvairių karinių organizacijų, kurių veikla buvo aiškiai nukreipta prieš Lietuvą, nariai, bet gana dažnai ir civiliais rūbais perrengtos kariuomenės dalys. Jų metu buvo plėšiami, įvairiais mokesčiais bei prievolėmis apdedami, terorizuojami ir žudomi nepaklusnūs vietiniai gyventojai, lietuvių inteligentai, užpuldinėjamos neutralios zonos pasienyje buvusios lietuvių karių sargybos ir kt.

Iš straipsnio medžiagos matyti, jog autorius nesiorientuoja kai kuriuose to meto lemtinguose įvykiuose. Antai jis teigia (p. 105), jog 1920 m. lapkričio mėn. lietuvių partizanų daliniai (?) neutralumo ruože (?) siaubė lenkų gyvenamas vietas (?). Tai iš piršto išlaužti teiginiai. Rašydamas pasirinktą temą, autorius privalėjo žinoti, jog jo minimu laikotarpiu kaip tik vyko ne lietuvių partizanų dalinių, o Lietuvos ginkluotųjų pajėgų karinės puolamosios operacijos prieš želigovskinius ties Širvintomis, Giedraičiais ir Musninkais. Šie patyrė gėdingą pralaimėjimą, buvo verčiami trauktis iš okupuotos Lietuvos teritorijos ir tik įsikišus Tautų Sąjungos karinei komisijai tolesni kariniai veiksmai jų naudai buvo sustabdyti. Jokio autoriaus minimo neutralumo ruožo tuo metu dar išvis nebuvo.

Straipsnyje yra ir daugiau netikslumų, neobjektyvaus vertinimo atvejų, neretai nukrypstant į smulkius, menkaverčius faktus. O apskritai šiame straipsnyje lyg raudona gija dominuoja mintis, jog viskas, ką lenkai tuo metu darė okupuotoje Lietuvos dalyje, buvę visais aspektais teisinga. Su tokiais teiginiais, aišku, negalima sutikti.

Tenka apgailestauti, jog prestižinio leidinio „Darbai ir dienos“ redakcinė kolegija bei Vytauto Didžiojo universiteto istorikai be jokių komentarų išspaus-

dino jame tokį neobjektyvų ir tendencingą straipsnį. Manytume, jog tokios publikacijos neprisidės prie normalaus abiejų šalių istorikų bendradarbiavimo bei gerėjančių santykių tarp abiejų tautų plėtojimo.

Šiuo straipsniu, pasirėmus gausia archyvine medžiaga, vyriausybiniais dokumentais, periodine spauda ir kitais šaltiniais, ir siekiama atskleisti tuometinės lenkų valdžios bei jų karinės vadovybės agresyviuos planus ir veiksmus, taip pat ir Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos dviveidišką politiką Lietuvos atžvilgiu bei mūsų vyriausybės, jos karinių pajėgų bei visuomenės pastangas išsaugoti krašto suverenumą, apginti jo teritorinį vientisumą.

1. Neutrali zona ir tolesni lietuvių–lenkų santykiai

Taip jau susiklostė, kad nuo pat Nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. vasario 16 d. Lietuvai teko atlaikyti sunkų išbandymą – tiek diplomatinio keliu, tiek ginklo jėga, šalia kitų kaimynų atremti ir priešišškai nusistačiusios šalies – Lenkijos – valdančiųjų sluoksnių agresyviuos užmojus. Tuometiniai lenkų politikai bei valstybės vadovai niekaip nenorėjo pripažinti tautinio lietuvių kita kryptimi vykusios raidos, nepriklausomos Lietuvos valstybės paskelbimo ir, sprenddami teritorinius ginčus, anksčiau ar vėliau, susiklosčius palankiai situacijai, planavo ją pavergti. Pasinaudoję Antantės šalių, visų pirma Prancūzijos, nuolaidžiavimu, lenkai vykdė „įvykusių faktų“ politiką ir užiminėjo vieną po kitos lietuviškas teritorijas. Siekdami grobikiškų tikslų ir pasinaudodami savo ginkluotos jėgos persvara, lenkai nepaisė net Antantės šalių Vyriausiosios tarybos nutiestų abiejų šalių (lietuvių ir lenkų) kariuomenes skiriančių kelių demarkacijos linijų.

Kaip jau minėjome, Nepriklausomybės kovoms pasibaigus, tarp lietuvių ir lenkų kariuomenių nuo Vokietijos pasienio ties Vištyčio ežeru iki sienos su Latvija ties Kurzumo dvaru netoli Daugpilio (455 km pločio ruože) nusistovėjo 3 neutralios zonos (Suvalkijoje, Vilniaus bei Švenčionių srityse) ir demarkacijos linija Varėnos srityje.

Pirmoji neutrali zona Suvalkijoje Tautų Sąjungos kontrolės komisijos buvo nustatyta Suvalkuose dar 1920 m. spalio 5 d. Ji susidarė iš dviejų po 6 km pločio juostų, buvusių abipus vadinamosios Curzono linijos, kuri, pradedant nuo Vokietijos sienos, ėjo iki Pirmojo pasaulinio karo buvusios Suvalkų apskrities šiaurine riba; toliau į pietus, palikus Punską Lenkijos pusėje, iki Galaduso ežero šiaurės vakarų kraštutinio punkto; po to išilgai minėto ežero 2 km atstumu į šiaurę nuo Žagarių; toliau lygiagrečiai ežerų, esančių tarp Žagarių ir Beržininkų,

2 km atstumu nuo jūrų; po to kirto vieškelį tarp Beržininkų ir Kapčiamiesčio; nuo jo į pietus iki Juodosios Ančios upės, iki punkto, esančio už 2,5 km į rytus nuo Želvos; toliau minėta upe iki Studiankos; toliau į rytus iki Igorkos upelio ir juo pro Varviškes iki intako į Nemuną ir šia upe iki Uciechos kaimo (10 km į pietus nuo Merkinės). Šioje zonoje negalėjo būti jokių karinių pajėgų, tačiau buvo leista veikti civilinei administracijai⁶.

Varėnos srityje neutrali zona nebuvo nustatyta. Joje veikė demarkacijos linija, kuri buvo nubrėžta dviem etapais. Nuo Uciechos kaimo pietuose iki tilto per Dereznios upelį, perkertantį Vilniaus–Gardino geležinkelį, demarkacijos linija buvo nustatyta dar Suvalkų sutartimi 1920 m. spalio 7 d. Ji ėjo Gravės upeliu, įtekančiu į Nemuną iki perkertant Merkinės–Ratnyčios plentą; toliau tiesia linija iki Skruoblio upelio intako į Nemuną, palikus Salavarčių kaimą lietuviams, o Maledubno kaimą – lenkams; po to Dereznios upeliu, perkertant Vilniaus–Varėnos geležinkelį, maždaug 2 km į šiaurės rytus nuo Varėnos geležinkelio stoties.

Nuo Dereznios tilto iki Jakėnų kaimo demarkacijos linija buvo nustatyta Tautų Sąjungos kontrolės komisijos, pasiūlius Lietuvos užsienio reikalų ministerijos Tautų Sąjungos ir Lenkų departamento direktoriui Ig. Jonynui 1921 m. liepos 4 d. Ji ėjo nuo Dereznios tilto į šiaurę per tris 122 m aukštumas, paliekant minėtąjį tiltą bei aukštumas lietuvių pusėje; po to Merkio upe iki tos vietos, kur Dolupio upelis įteka į Merkį, o toliau Dolupio upeliu iki Jakėnų kaimo. Taigi išilgai visos demarkacijos linijos nuo Uciechos kaimo iki Jakėnų kaimo neutralios zonos nebuvo⁷.

Antroji neutrali zona buvo nustatyta Vilniaus srityje tarp lietuvių kariuomenės ir gen. L. Želigovskio vadovaujamos lenkų kariuomenės 1920 m. lapkričio 29 d. Joje jokios demarkacijos linijos nebuvo.

Iš lietuvių pusės minėta zona ėjo per šias vietas: Jakėnai–Strielčiškės–Kalėnai–Spenglininkai–Kolonija–Panašiškės–Zuklijai–Saviškės–Spindžius–Strėva–Stareinė–Daugirdiškės–Kovaičiai–Navapolis–218 aukštuma–Katališkės–229 aukštuma–189 aukštuma–Seibu–tonys–Malūnėlis – geležinkelio tiltas ant Bražuolės (kairysis krantas) – Amerinis–Paliesė – kairysis Neries upės krantas ligi Valiukiškių–Vičiūnai–Daubariškis–Užušiliai–Pasiekos–Rimučiai–Šniponys–Akmeniai–Antaninava–Kiemeliai–Ūlyčėlė–Pajuodžiai–Juodiškiai–Giedraičių ežero vakarų krantas ir šiaurės krantas – Jančiūrai–Miežoniai–Asvejės ežero

⁶ Lietuvos užsienio reikalų ministerijos Tautų Sąjungos ir Lenkų departamento direktoriaus Ig. Jonyno 1922 05 31 d. raštas Nr. 13706 krašto apsaugos ir vidaus reikalų ministrams dėl neutralių zonų su lenkais, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 374, l. 85.

⁷ Ten pat, l. 87; L. e. genštabo operacijų skyriaus viršininko p. kpt. S. Pundzevičiaus 1923 03 01 trumpos žinios apie neutralią zoną tarp lenkų ir lietuvių kariuomenių, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 64.

šiaurės krantas iki Alkos–Baluošų ežero šiaurės krantas – Labaišiškiai–Joniškis.

Iš lenkų pusės: Degsnės–Tiltai–Žėronys–Rūdiškių stotis–Obeliai–Jalovė–178 aukštuma–kelias iš 178 aukštumos į senąjį Malūną–Gojus–Seimėnai–į šiaurę nuo aukštumos 171–Alsakiai (palei aukštumą 201) – Kunigaikštinė–Dubuklė–Miciūnai–Lazdėnai–Josteliūnai–Bražuolė–Surmonys – dešinysis Neris krantas iki Padvarių – Pakalnės–Sibirka–Plikiškės–Jauniūnai–Birkos–Kvakšiai–Miegučiai–Nugarai–Narūniškės–Burkila–Jokubonys–Skindariškės–Kaidonėliai–Pakirniai–Merionys–Padubingė–Maciūniškės–Arnionys⁸.

Lietuvių ir lenkų kariuomenių atsitraukimas į nurodytas linijas turėjo įvykti iki 1920 m. gruodžio 3 d. 12 val. Iš tiesų viskas taip ir įvyko, išskyrus tai, kad iš lietuvių pusėje palikto Joniškių miestelio lenkai pasitraukė tik po mėnesio.

Tautų Sąjungos karinė kontrolės komisija bandė nustatyti ir trečiąją neutralią zoną Švenčionių srityje. Ji nurodė tokias sienas:

1. Iš lietuvių pusės: Joniškis, Garšvėnai, Žeimeliai, Lakaja, Rašia, Pakryžė, Paminėlė, Labanoras, Palabažys, Nojudini, Laromiesijė, Belozki, Varniškės, Minčia, Jakėnai, Pratkūnai, Salakas, Padvarinė, Vilkiškiai, Grebeniškės, Berankiškės, Zarasai.

2. Iš lenkų pusės: Arnionys, Pravatkos rytinis krantas iki Pravalos ežero, Maldžiūnai, Rutovčizna, Baranava, Antaliedė, Berniūnai, Linkiškės, Palūšė, kelias iš Palūšės į Kazačizną, Meiliūnai, Alejūnai, Karačiūna, Smalvos, Dulkiškė, Mateikiškės⁹.

Ši neutrali zona buvo nustatyta be lietuvių sutikimo ir pritarimo, todėl Lietuvos vyriausybė ją užprotestavo, kadangi, remiantis Suvalkų sutartimi, šioje srityje ji turėjo būti nužymėta bendru lietuvių ir lenkų susitarimu. Tokia kontrolės komisijos nustatyta neutrali zona šioje srityje neturėjo juridinio pagrindo, nors faktiškai ir egzistavo.

Tarp lietuvių ir lenkų kariuomenių nustačius minėtą neutralią zoną, visų pirma buvo tikėtasi ir tam tikro įtampos atoslūgio Lietuvos ir Lenkijos tarpvalstybiniuose santykiuose. Neišvengiamai reikėjo imtis ir skubaus atkuriamojo darbo, likviduojant Pirmojo pasaulinio karo, vokiečių okupacijos ir užsitęsusių Nepriklausomybės kovų metu patirtus nuostolius. O jie vos pradėjusiai laisvą gyvenimą lietuvių tautai buvo išties dideli.

Kovos dėl laisvės pareikalavo ne tik daug aukų, bet ir didelių materialinių nuostolių. Karinės vadovybės sudaryta komisija, pirmininkaujama gen. L. Radvilaitis–Zenkavičiaus, surinkusi duomenis iš visų respublikos ministerijų, apskai-

⁸ Lietuvos užsienio reikalų ministerijos Tautų Sąjungos..., *LCV4*, f. 929, ap. 3, b. 374, l. 86.

⁹ Ten pat.

čiavo, jog tie nuostoliai vien kovų su želigovskininkais metu provizoriškai siekė apie 96354182,84 Lt.¹⁰ Šiems nuostoliams likviduoti reikėjo ne tik Lietuvos vadovybės, bet ir visos tautos didelių pastangų.

Tuo tarpu Lietuvos karinę vadovybę ir toliau neramino iš kitos neutralios zonos pusės ateinančios žinios apie tolesnius agresyvius lenkų užmojus mūsų krašto atžvilgiu – išprovokuoti susirėmimus minėtoje zonoje, suverčiant visą kaltę už tai lietuviams, ir tuo pretekstu mesti prieš Lietuvą stambias ginkluotas pajėgas. Žvalgybos duomenimis, 1921 m. pradžioje lietuvių fronte nuo Vokietijos iki Latvijos sienos buvo sutelktos 6 lenkų divizijos: I, II ir III legionų, I ir II lietuvių–baltgudžių ir XVIII pėstininkų bei trijų kavalerijos brigadų dalys. Be to, Lydoje dar buvo dislokuotos VII ir IX pėst. divizijos. Iš viso jose buvo apie 24000 pėstininkų ir 3000 raitelių¹¹. Lenkų karinė vadovybė Lietuvos pasienyje vykdė dažnus savo karinių pajėgų pergrupavimus.

Lietuvos karinė vadovybė atidžiai stebėjo lenkų kariuomenės veiksmus neutralios zonos pasienyje ir rengėsi bet kokiems galimiems priešiškiems antpuoliams. 1921 m. pradžioje neutralios zonos pasienį ir demarkacijos liniją saugojo I, III ir IV pėst. divizijos.

IV pėst. divizija (vadas – plk. lt. K. Ladyga), kurią sudarė X, XI ir XII pėst. pulkai, IV art. pulkas ir I raitelių pulko du eskadronai, saugojo barą nuo Vokietijos sienos ties Vištyčio ežeru iki Jakėnų kaimo. Divizijos štabas buvo Alytuje.

III pėst. diviziją (vadas – mjr. Ig. Musteikis) sudarė III, VI ir IX pėst. pulkai, III art. pulkas ir I raitelių pulko I eskadronas. Ji saugojo barą nuo Jakėnų iki Valiukiškių kaimo prie Neries upės. Divizijos štabas buvo Kaišiadoryse.

I pėst. divizijos (vadas – gen. lt. S. Nastopka) sudėtyje buvo I, IV ir VII pėst. pulkai, I art. pulkas ir III raitelių pulko I eskadronas. Divizija saugojo barą nuo Valiukiškių kaimo iki Latvijos sienos ties Kurzumo dvaru. Divizijos štabas buvo Ukmergėje¹².

Kalbamuoju laikotarpiu Lietuvos–Lenkijos santykiuose ir drauge neutralioje zonoje augo įtampa dėl šių šalių delegacijų nesutarimų derybose, kurias, tarpininkaujant Tautų Sąjungai, 1921 m. balandžio 20 d. prasidėjo Briuselyje. Lietuvos delegacija savo memorandumuose išdėstė teisinius, istorinius, etnografinius ir ekonominius motyvus bei moralinę Vilniaus reikšmę Lietuvai ir reikalavo, kad

¹⁰ Želigovskininkų padaryti nuostoliai Lietuvai nuo 1920 m. spalio 1 d. iki lapkričio 21 d. imtinai, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 576, l. 422.

¹¹ Lietuvių armijos vado gen. S. Žukausko 1921 04 27 direktyva kariuomenei Nr. 2, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 277, l. 8.

¹² Ten pat, l. 9.

Lenkija vykdytų Suvalkų sutartį ir gražintų Vilnių ir jo sritį. Dėl sukotos lenkų delegacijos pozicijos derybos užsitęsė. Tautų Sąjungos atstovų siūlomi projektai buvo rengiami ne lygybės tarp abiejų šalių principu, o suteikiant tik privilegijas Lenkijai. Tai vėliau teisingai pažymėjo žymus lenkų istorikas P. Losovskis, teigdamas, jog „lenkai ėjo kovoti ne dėl pavergtųjų laisvės, bet dėl to, kad jie norėjo būti ponais ir valdovais kaimynystėje esančiose valstybėse“¹³.

Blogėjant abiejų šalių tarpusavio santykiams ir lenkų kariams bei įvairiems provokatoriams vis dažniau pažeidinėjant neutralią zoną, užpuldinėjant pasienyje buvusias lietuvių sargybas bei plėšiant vietinius gyventojus, armijos vadas gen. S. Žukauskas 1921 m. balandžio 27 d. slaptoje direktyvoje kariuomenei Nr. 2 įsakė visoms kariuomenės dalims pasilikti nurodytose vietose, energingai rengtis kovai, tačiau jokių būdu nepasiduoti lenkų provokaciniams išsišokimams. Prasi-dėjus galimam lenkų kariuomenės puolimui, IV pėst. divizijai įsakyta, palikus ne daugiau kaip tris batalionus jai pavestos demarkacijos linijos stebėjimui, su visa artilerija ir vienu kavalerijos eskadronu greitai susikoncentruoti Mauručių–Gudelių–Prienu rajone. Divizijos vadovybei nurodyta imtis visų priemonių, siekiant išlaikyti savo rankose tiltą ties Prienais. Kito eskadrono stiprios raitelių užtvaros turėjo stebėti priėjimus prie Vilkaviškio, Marijampolės ir Balbieriškio.

III pėst. divizija, lenkų puolimo atveju palikusi ties demarkacijos linija ne daugiau kaip du batalionus priešo veiksams sekti, su artilerija ir kavalerijos eskadronu turėjo greitai susikoncentruoti Kaišiadorių rajone ir ginti priėjimus prie Kauno miesto tarp Nemuno ir Neries upių.

I pėst. divizijai, demarkacijos linijai saugoti palikusiai taip pat ne daugiau kaip du batalionus, su artilerija ir raitelių eskadronu nurodyta greitai susikoncentruoti Veprių–Deltuvos–Ukmergės rajone.

II raitelių pulkas (vadas – plk. Pr. Jackevičius), greitai susikoncentravęs Kurklių–Kavarsko–Anykščių rajone, turėjo žvalgyti Molėtų–Utenos ir Kamajų link. Susitelkęs minėtuose rajonuose, pulkas turėjo užmezgti ryšius su I pėst. divizija ir pereiti jos vadovybės žinion. Kauno įgula (viršininkas – gen. ltn. Br. Skomskis, 4 batalionai, 2 baterijos, pusė eskadrono) turėjo būti pasirengusi kovoms ir laukti tolesnių nurodymų. Kariuomenės rezervui (vadas – plk. ltn. M. Velykis, 8 batalionai, 3 baterijos ir I raitelių pulko I eskadronas), gerai pasiren-gusiam, susitelkti Kėdainių–Žeminių–Šėtos rajone¹⁴.

Divizijų vadai turėjo nedelsdami parengti savo veiksmų planus, gerai tarpu-

¹³ P. Lossowski, *Stosunki polsko–litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa, 1966, s. 370–371.

¹⁴ Armijos vado gen. S. Žukausko 1921 m. balandžio 27 d. slapta direktyva..., *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 277, l. 8.

savyje sutarti, atidžiai stebėti tarp divizijų esamus intervalus. Išsiaiškinus priešo svarbiausio puolimo kryptį, tuojau pereiti į kontrantpuolį, dar labiau sukoncentruojant divizijas joms nurodytuose rajonuose.

Siekiant išvengti galimų didelių nuostolių, armijos vadas įsakė vykdyti įvairių karinių sandėlių ir įstaigų atsargų evakuaciją iš Kauno į Šiaulius bei Mažeikius, pasiliekančią vietoje tik tai, kas būtinai reikalinga kariuomenės kovoms. Priešui veržiantis į teritorijos gilumą, nurodyta susprogdinti visus geležinkelių ir kitus didelius tiltus, kad nepatektų į priešo rankas, traukiantis kariuomenei už linijos Kaunas–Jonava–Ukmergė¹⁵.

Ši direktyva buvo valstybinės svarbos slaptas dokumentas, su kurio turiniu buvo supažindinti tik aukštieji karo vadai.

Panašaus turinio įsakymus pavaldžioms karinėms dalims paskelbė ir visų divizijų vadai. Generalinio štabo viršininkas gen. ltn. M. Katchė, turėdamas informaciją apie lenkų rengimąsi agresyviems veiksams prieš Lietuvą, taip pat perspėjo visų keturių pėstininkų ir I raitelių divizijos vadus patikrinti pasirengimą galimoms kovoms, įsakydamas griežtai laikyti neutralios zonos liniją ir neišitraukti į aktyvius veiksmus, kuriuos lenkai galėtų vertinti kaip lietuvių kariuomenės iššūkį. Jiems buvo nurodyta perimti savo žinion visas jų rajonuose buvusias šaulių organizacijas ir iš anksto užkirsti kelią visokiems savavališkiems jų išsišokimams, neleidžiant 10 km atstumu nuo neutralios zonos linijos jokių ginkluotų veiksmų iš šaulių ir partizanų pusės. Už šio įsakymo nevykdymą ir provokacinius veiksmus šauliams buvo grasinama karo lauko teismu¹⁶.

Savo ruožtu krašto apsaugos ministras prof. J. Šimkus, paneigdamas Tautų Sąjungos atstovo Bergero tvirtinimą, jog gen. L. Želigovskis Vilniaus krašte teturįs iš viso tik 12000 karių ir nekeičias pavojaus Lietuvai, 1921 m. birželio 21 d. informavo užsienio reikalų ministrą, jog lietuviai „turi reikalą ne su Želigovskio kariuomene, bet su reguliariosiomis lenkų armijos dalimis, kuriose yra apie 65000 pėstininkų, 8000 raitelių ir 200 patrankų. Be to, „Vidurinės Lietuvos“ teritorijoje buvo priskaitoma dar daug civiliais rūbais persirengusių kareivių“¹⁷.

Tokios lenkų pajėgos grėsė tuometinei Lietuvai, Nepriklausomybės kovoms vos tik pasibaigus. Nepaisant 1920 m. pabaigoje nustatytos minėtos neutralios zonos, faktiškai jau tų pačių metų paskutinėmis dienomis pradėta juos pažeidi-

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ L. e. generalinio štabo viršininko p. gen. ltn. M. Katchės 1921 04 15 slaptas ir skubus įsakymas Nr. 445 pėstininkų ir raitelių divizijų vadams, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 278, l. 7.

¹⁷ Krašto apsaugos ministro prof. J. Šimkaus ir l. e. generalinio štabo viršininko p. gen. ltn. M. Katchės 1921 06 21 slaptas raštas Nr. 980 užsienio reikalų ministrui, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 309, l. 244.

nėti, o nuo 1921 m. pradžios veiksmai tapo dažni ir pavojingi.

2. Lenkų karinių organizacijų priešiška Lietuvai veikla

Aptariamuoju laikotarpiu Lenkijoje veikė daug karinio pobūdžio organizacijų, glaudžiai susijusių tiek su valdžios aparatu, tiek ir su kariuomenės vadovybės veikla. Viena iš pagrindinių tokių organizacijų buvo „Krašto apsaugos sąjunga“ („Z. B. K.“ – „Związek Bezpieczenstwa Kraju“). Tiesioginis jos tikslas buvo saugoti valstybę nuo vidaus ir išorės priešų. Šiai Varšuvoje įsikūrusiai organizacijai vadovavo patyrę karininkai. Apygardose veikė šios organizacijos skyriai, kiekviename iš jų buvo „Vyriausioji vadovybė“ („Główna Komanda“) su viršininku priešakyje. Apygardos valdžios atstovas („Delegat žondu“), priklausomai nuo politinės padėties vietoje, šios organizacijos vadovams skelbė įvairius įsakymus bei nurodymus¹⁸.

Okupavę žymią Lietuvos teritorijos dalį, lenkai ir joje pradėjo kurti įvairių tokių karinio pobūdžio organizacijų tinklą. Toms organizacijoms buvo iškeltas uždavinys – okupuotame krašte vesti kuo plačiausią ir Lenkijai palankiausią agitaciją ir, svarbiausia, ruošti karui ir neįsileisti lietuvių kariuomenės tuo atveju, jeigu lenkų kariuomenė būtų priversta pasitraukti iš užgrobtos teritorijos; taipgi įvairiomis priemonėmis stengtis siaurinti Lietuvos valstybės sienas, kol galų gale bus okupuota visa Lietuva. Šiam tikslui pasiekti paties gen. L. Želigovskio iniciatyva jo kariuomenės vyriausiojo štabo defenzyvos skyrius 1921 m. gegužės mėn. tas organizacijas sujungė į vieną didelę karinę organizaciją, kuri taip pat pasivadino „Z. B. K.“. Oficialiai jai vadovavo kpt. Ignas Bobrovskis – Vyriausiasis komendantas (Komendant Główny). Jo štabas įsikūrė Vilniuje, Kaukazo g. Nr. 2 (buv. Pagirių geležinkelių valdybos rūmuose). Štabe buvo šie skyriai: 1) rikiuotės (viršininkas – R. Kavalecas, iš Kauno kalėjimo pabėgęs peoviakas), 2) organizacijos, 3) techninis su ginklų sandėliu, 4) propagandos su biblioteka, 5) ūkio, 6) raštinė ir 7) instruktorių mokykla¹⁹.

Visa Vilniaus krašto teritorija buvo suskirstyta į apygardas („okreg“), kurios atitiko administracines apskritis, o apygardos – į nuovadas („obwod“) kiekvieno valsčiaus teritorijoje. Apygardos priešakyje buvo jos inspektorius, o nuovadų virši-

¹⁸ L. e. I pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. S. Skimundrio 1922 12 14 slapta pranešimas Nr. 121 I pėst. pulko vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 67.

¹⁹ Generalinio štabo žvalgų dalies viršininko žinių santrauka apie lenkų organizaciją „Z. B. K.“ iki 1921 m. rugpjūčio 5 d., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 301, l. 320.

ninkais – vyresnieji instruktoriai. Jiems į pagalbą buvo skiriama po 2–3 jaunesniuosis instruktorius. Kiekvienoje nuovadoje buvo kariuomenės kuopa iš trijų pėstininkų ir vieno kulkosvaidininkų būrių. Būriuose buvo po 3 sekcijas (skyrus).

Vilniaus krašto teritorija buvo padalyta į 5 apygardas: 1) Vilniaus miesto, 2) Vilniaus–Šiaurinė (viršininkas Sukienickis (Sukienycky), padėjėjas Edmundas Urbanovičius (Edmunt Urbanovič)), veikusi Vilniaus–Trakų apskrityse, 3) Vilniaus–Pietinė (veikė Breslaujos apskrityje), 4) Švenčionių ir 5) Ašmenos apskrityje. Kiekvienoje iš jų buvo ne mažiau kaip 8 nuovados.

Vilniaus miestas buvo padalintas į 8 nuovadas – Antakalnio, Šnipiškių, Žvėryno, Nowy Swiat (?), šv. Stepono, Užupio ir Naujamiesčio. Vilniaus–Šiaurinėje apygardoje buvo Pabradės, Maišiagalos, Nemenčinės, Riešės, Lentvario, Naujųjų Trakų, Rūdiškių ir Rūdninkų nuovados. Vilniaus–Pietinė apygarda suskirstyta į Bistryčios, Varnionių, Mickūnų, Rykantų, Rudaminos, Šumsko, Turgelių ir Salininkų nuovadas. Švenčionių ir Ašmenos apskrityse nuovadų būstinių nepavyko nustatyti.

Kiekvienoje nuovadoje buvo apie 100 tikrųjų narių, kurie visi buvo ginkluoti. Kiekvienam šautuvui buvo skiriama po 40 šovinių, o kiekvienam nariui – po 2–3 granatas. Ginklai į rankas nebuvo išduodami, bet laikomi nuovadų sandėliuose. Visi tikrieji nariai buvo ginkluoti prancūziškais šautuvais.

1921 m. vasarą minėtose apygardose buvo 4000 tikrųjų narių, 4000–5000 kandidatų ir apie 500 civilių rūbais perrengtų lenkų kareivių.

„Z. B. K.“ organizacijos karinį veiklos pobūdį patvirtina ir tas faktas, jog jos skelbiami įsakymai buvo visiškai analogiški gen. L. Želigovskio įsakymams kariuomenei²⁰.

1922 m. pabaigoje „Z. B. K.“ organizacija pasivadino „Pakraščių apsaugos sąjunga“ („Związek Bezpieczeństwa Kresów“). Šios organizacijos Vilniaus apygardos („Wilenszczyzny“) vyriausioji vadovybė tebebuvo Vilniuje, Objezdowa g. Nr. 2. Viršininku buvo kapitonas, slapyvardžiu „Bialy“. Jo padėjėjais dirbo poručikai Korsakas (Korsak) ir Urbanovičius (Urbanowicz). Valdžios atstovu prie Vilniaus apygardos buvo Romanovskis (Romanowski). Be minėtų karininkų, šios organizacijos priešakyje buvo iš Lietuvos pabėgę lenkų dvarininkai ir į juos panašūs avantiūristai. Į šią organizaciją įsijungė atleisti lenkų kariuomenės kariai, bedarbiai, kuriuos nedarbas ir badas vertė stoti į partizanus. Taigi buvo priimta daug buvusių kalinių, kuriuos lenkų valdžia paleido į laisvę su sąlyga, jei jie stosią į partizanų eiles²¹.

²⁰ Ten pat.

²¹ L. e. I pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. S. Skimundrio 1922 12 14 slapas pranešimas I pėst. pulko vadui, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 67.

Ši karinė organizacija visais atžvilgiais buvo lenkų valdžios remiama ir jos lėšomis išlaikoma. Be to, ji gaudavo materialinę paramą ir iš kitų panašių organizacijų, kaip antai: „Lenkų laisvės organizacija“ („P. O. W.“ – „Polska Organizacja Wolności“), „Pakraščių gynimo komitetas“ („K. O. K.“ – „Komitet Obrony Kresów“), „Vilniaus savignynos komitetas“ („K. S. W.“ – „Komitet Samoobrony Wilno“), „Kauno žemės politinis komitetas“ („K. P. Z. K.“ – „Komitet Polityczny Ziemi Kowienskiej“) ir t. t.

Minima „Z. B. K.“ organizacija veikė tik Vilniaus ir Švenčionių rajonuose. Apie partizanų organizaciją, veikusią Suvalkų ir Gardino rajonuose, tikrų žinių nerasta. Vienur ji vadinosi „Šaulių sąjunga“ („Z. S.“ – „Związek Strzelców“), kitoje vietoje – „Suvalkų žemės pakraščių gynimo vadovybė“ („D. O. K. Z. S.“ – „Dowództwo Obrony Kresów Ziemi Suwalskiej“). Tačiau nustatyta, jog ir šių rajonų partizanų organizacija gaudavo ginklus ir išlaikymą iš „Z. B. K.“²².

Minėtojo lenkų valdžios atstovo prie Vilniaus apygardos Romanovskio įsakytu ir nurodymais „Z. B. K.“ organizacijai pačioje neutralioje zonoje suorganizuoti lenkų partizanų būrius, kurie pavadinti „Neutralios zonos lenkų milicija“ („M. L. P. N.“ – „Milicja Ludowa Pasu Neutralnego“). Siekiant suklaidinti Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos atstovus, stebėjusius padėtį neutralioje zonoje, buvo teigiama, jog tai neva pačių vietos gyventojų suorganizuota ir savarankiškai veikianti milicija tvarkai palaikyti. Tačiau faktiškai neutralioje zonoje veikę partizanų būriai buvo pavaldūs „Z. B. K.“ organizacijai ir toliau iš jos gavo ginklų ir išlaikymą.

Šios vadinamosios milicijos tikslas buvo išstumti iš neutralios zonos lietuviams palankią miliciją, išprovokuoti Lietuvos kariuomenės veiksmus su lenkų ginkluotosiomis pajėgomis, įtikinti vietos gyventojus, kad ne tik neutrali zona, bet ir teritorija iki Šventosios upės turi priklausyti Lenkijai, įvykdyti Lietuvoje sukilimą, kuriuo pasinaudojus nuversti tuometinę vyriausybę ir jos vietoje pastatyti kitą, palankią Lenkijai, ir kt.²³

Visa neutrali zona, išskyrus Suvalkų ir Gardino rajonus, buvo padalyta į vadinamąsias apygardas („okręg“). Tokių apygardų buvo šešios, būtent: Širvintų, Giedraičių, Joniškio, Trakų, Rūdiškių ir Smalvų. Kiekvienos apygardos partizanai priklausė 6 draugijoms („drużyn“): I, II, III, IV, kulkosvaidžių ir štabo.

Neutralios zonos policininkai (partizanai) buvo skirstomi į dvi rūšis: samdomuosius ir vietinius gyventojus – garbės („honorowyje“). Samdomieji gaudavo visą lenkų kareivio išlaikymą ir 30000 lenkų markių per mėnesį. Ginklais ir šovi-

²² Lietuvos kariuomenės karo veiksmų dienynas..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 40–41.

²³ L. e. I pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. S. Skimundrio 1922 12 14 slapta pranešimas I pėst. pulko vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 67.

niais juos aprūpindavo artimiausios lenkų kariuomenės dalys. Garbės partizanai, daugiausiai vietos gyventojai, gaudavo vien ginklų. Ne vietos gyventojams, tapusiems neutralios zonos partizanais, „Z. B. K.“ išduodavo liudijimus kaip vietos gyventojams. Kiekvienoje apygardoje samdytų partizanų galėjo būti ne daugiau kaip 120 žmonių, tuo tarpu garbės (vietinių) skaičius nebuvo ribojamas²⁴.

1923 m. pradžioje „Z. B. K.“ organizacijos vyriausioji vadovybė, susirašinėdama su „M. L. P. N.“, pasirašinėdavo vėl nauju pavadinimu „Neutralios zonos milicijos vyriausioji vadovybė“ („N. K. M. Z. P. N.“ – „Naczelna Komenda Milicji Pasu Neutralnego“), tačiau nenurodydama savo būstinės. Šioje organizacijoje veikė šie skyriai: operatyvinis–informacijų, konspiracinis, ūkio, juridinis ir kultūros–švietimo. Tiek šios organizacijos vadovybė, tiek ir kiekviena apygarda leido savo operatyvinius įsakymus. Neutralios zonos milicijai (partizanams) buvo išleistas specialus drausmės statutas. Jame, be kita ko, buvo skelbiama, jog visi neutralios zonos gyventojai už nusižengimus bus baudžiami.

Iš lietuvių žvalgybai patekusių dokumentų matyti, jog neutralios zonos apygardų komendantai ir toliau organizavo Lietuvos teritorijoje žvalgybą ir nustatytu laiku pranešinėjo „N. K. M. Z. P. N.“ apie mūsų kariuomenės bei šaulių grupių dislokaciją, teikė kuo smulkesnių žinių apie Lietuvos politinę bei ekonominę padėtį. Tarp neutralios zonos gyventojų lenkų partizanai vykdė smarkią agitaciją už jų prisijungimą prie Lenkijos. Iš kai kurių dokumentų matyti, kad lenkai ruošėsi netrukus užimti visą neutralią zoną ir net skverbtis į Lietuvos gilumą. Tuo metu okupuotoje Lietuvos dalyje ir neutralioje zonoje jau buvo apie 6000 lenkų partizanų. Aktyviausiai lenkų partizanų grupės savo veiklą plėtė Širvintų rajone (Avižonių k.) ir Suvalkijoje (Varviškių k.)²⁵.

3. Lenkų provokacijos Pietų Lietuvoje

Kaip jau minėjome, Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos 1920 m. spalio 5 d. nutarimu Suvalkijoje tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių buvo nustatyta 12 km pločio neutrali zona. Šią maždaug 172 km ilgio juostą saugojo IV pėst. divizija, kuriai nuo 1920 m. spalio 14 d. vadovavo plk. ltn. K. Ladyga, 1921 m. gruodžio 12 d. jį laikinai pakeitė III pėst. DLK Vytauto pulko vadas mjr. A.

²⁴ Lietuvos kariuomenės karo veiksmų dienynas..., *LCVI*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 25.

²⁵ Ten pat, l. 42.

Jakaitis, o 1922 m. kovo 16 d. vadovybę perėmė plk. ltn. K. Žukas²⁶.

1921 m. pradžioje divizijoje buvo 124 karininkai, 21 karo valdininkas, 7 gydytojai ir 5366 kareiviai. Jos sudėtyje buvęs X pėst. Marijampolės pulkas saugojo barą nuo Vištyčio ežero iki Galinių kaimo imtinai; XI pėst. Vilniaus pulkas – nuo Galinių kaimo imtinai iki Liškiavos bažnytkaimio imtinai, o XII pėst. Kauno pulkas – nuo Liškiavos imtinai iki Jakėnų kaimo imtinai. Tačiau faktiškai iš visų trijų IV pėst. divizijos pulkų paskirtus barus saugojo tik po vieną batalioną. Likusios minėtų pulkų dalys ir artilerija stovėjo kareivinėse – Marijampolėje ir Alytuje, čia buvo įsikūręs ir divizijos štabas²⁷.

Divizijos saugojamame bare tebuvo 62 negausios sargybos. Jos buvo pastatytos tik tose vietose, kur vyko didesnis žmonių judėjimas arba, kilus kariniams konfliktams su lenkais, tikėtinos priešo veržimosi kryptys. Didinti sargybų ir kareivių skaičiaus jose vadovybė negalėjo, nes dėl sunkios krašto ekonominės–finansinės padėties kalbamuoju laikotarpiu vyriausybė buvo priversta itin mažinti bendrą kariuomenės skaičių. Pagal naujai įvedamus etatus pulkuose vietoj anksčiau trijų batalionų liko po du. Todėl sienai saugoti kiekvienai kuopai buvo skiriami 30–40 km pločio barai²⁸. Antai XII pėst. pulko V kuopa, kurioje 1922 m. tebuvo 71 rikiuotės ir 23 ne rikiuotės kareiviai, Merkinės rajone saugojo 25 km pločio barą. Jame buvo 7 lauko sargybos 3–8 km atstumu viena nuo kitos. Kuopai teko paruošti 3 užtvartas, kurių kiekvienoje turėta patrulius tik iš 4–7 karių. Be to, dar du patruliai po 3 žmones turėjo palaikyti ryšį tarp sargybų. Merkinės miestelyje buvęs kuopos vadas, teturėdamas 4 patrulius ir 21 ne rikiuotės karį, lenkų užpuolimo atveju miestelio jokių būdu nebūtų apgynęs, nes tą patį barą kitoje zonos pusėje saugojo net visas lenkų batalionas²⁹.

Negausūs Lietuvos kariuomenės daliniai neutralios zonos gyventojų negalėjo apginti dar ir todėl, kadangi, kaip jau minėjome, Tautų Sąjungos sprendimu jie neturėjo teisės net į ją įžengti. Todėl lenkų skriaudžiami vietos gyventojai visas viltis dėjo į lietuvių miliciją ir šaulius. Tačiau daugelyje Lietuvos vietovių žmonės gyveno labai neturtingai, itin opi buvo maisto problema, todėl dėl didelių produktų kainų ir mažo atlyginimo surinkti reikiamą milicininkų skaičių buvo sunku. Negausūs buvo ir šaulių būriai, silpna jų veikla. Neretai tarp kariuomenės,

²⁶ 1921 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei, *LCVA*, f. 384, ap. 1, b. 37, l. 369; 1922 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei, *Ten pat*, b. 47, l. 101.

²⁷ IV pėst. divizijos štabo 1922 03 22 d. raštas Nr. 62 Krašto apsaugos ministerijos generalinio štabo operacijų skyriaus viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 363, l. 42, 57.

²⁸ L. e. generalinio štabo viršininko p. mjr. I. Griciaus 1922 12 01 pareiškimas Nr. 1422 krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 354, l. 120.

²⁹ Lietuvos kariuomenės karo veiksmų dienynas..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 24–25.

milicijos ir šaulių nebuvo reikiamų kontaktų ir bendrų veiksmų suderinimo. Lenkai tokia padėtimi greit pasinaudojo. Jau 1920 m. pabaigoje jie ne kartą pažeidė neutralią zoną, plėšikaudami prieš gyventojus ir puldinėdami lietuvių sargybas. Laikui bėgant, tie užpuolimai tapo nuolatiniai. Antai 1921 m. kovo 21 d. iš Punsko atvykęs 300 lenkų kareivių būrys užpuolė Kreivėnų kaimo gyventojus. Juos apiplėšė ir susišaudė su mūsų šauliais, pasitraukė³⁰. Liepos 30 d. raiti lenkų žandarai, palaikomi pėstininkų ir apsiginklavusių civilių, puolė į šiaurę nuo Punsko neutralioje zonoje šiapus Curzono linijos buvusius Vaičiuliškių, Tromboliškių, Trompolės ir Giluičių kaimus, apiplėšė juose gyvenusius žmones, atėmė arklus ir kt.³¹ Tokie plėšimai ir net gyventojų žudymai tapo dažnai pasikartojančiu reiškiniu.

1921 m. vasarą Suvalkų rajone lenkai ėmė sparčiai organizuoti partizanus. Žvalgybos duomenimis, jų tikslas buvo suorganizuoti iki 7000 žmonių ir jų jėgomis pasistūmėti 10 km į priekį nuo lenkų užimamos linijos. Partizanų organizavimo darbas buvo patikėtas iš kariuomenės paleistiems lenkų karininkams ir kareiviams. Buvo steigiami ginklų sandėliai, miškuose vykdomi slapsti partizanų apmokymai³².

Lenkų partizanams užėmus keletą Lietuvos kaimų pietuose, prieš gyventojus buvo panaudojamas smurtas, lietuvių valdžiai ištikimi žmonės verčiami pasirašyti, jog jie nori prisijungti prie Lenkijos, o atsisakiusieji tai daryti baudžiami kontribucijomis, gyvulių rekvizicijomis ir kitomis priemonėmis³³. Vietos gyventojams buvo įsakoma nemokėti Lietuvos valdžiai mokesčių, neleisti naujokų į kariuomenę, reikalauta įvairiausių duoklių. Nepaklusę lenkams ir lietuvių valdžiai lojalūs žmonės buvo visaip terorizuojami, plėšiamas jų turtas, o neretai žiauriausiu būdu nužudomi. 1922 m. spalio 7 d. lenkų karininkų vadovaujama kuopa neutralioje zonoje užpuolė Guronų kaimą. Daugelis iš jų buvo karininkais uniformomis persirengę partizanai, ginkluoti šautuvais, granatomis ir kulkosvaidžiu. Užpuolimo metu buvo nužudyti 3 lietuvių milicininkai, sužeisti milicijos viršininkas ir 1 milicininkas. Be to, susirėmimo metu buvo užmušti 1 vyras ir 1 moteris, o keletas žmonių sužeisti. Kaimas buvo apiplėštas³⁴. Tų pačių metų lap-

³⁰ IV pėst. divizijos vado plk. ltn. K. Ladygos 1921 03 21 telefonograma Nr. 98 armijos vadui, užsienio šalių misijoms ir Užsienio reikalų ministerijai, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 304, l. 76.

³¹ Generalinio štabo viršininko pirmojo padėjėjo mjr. A. Zubrio 1921 07 31 raštas Nr. 1259 Krašto apsaugos ir Užsienio reikalų ministerijoms, Tautų Sąjungos atstovams, Ten pat, l. 238.

³² Generalinio štabo viršininko pirmojo padėjėjo mjr. A. Zubrio 1921 07 18 raštas krašto apsaugos ir užsienio reikalų ministrams, Ten pat, b. 309, l. 296.

³³ Vietinės kariuomenės brigados vado mjr. A. Merkio 1922 06 16 slaptas raštas Nr. 181 generalinio štabo viršininkui, Ten pat, b. 367, l. 38.

³⁴ Santykiai su lenkais 1921–1923 metais, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 543, l. 39–40.

kričio 9 d. lenkų partizanai, užpuolę neutralioje zonoje buvusį Liubavo miestelį (šiapus Curzono linijos), nužudė 2 lietuvius milicininkus ir 3 vietas inteligentus³⁵. Be to, visokiais būdais buvo žeminama Lietuvos valdžia, kuri neva greit suirsianti, o neutrali zona pereisianti lenkų globon.

Lenkų teroras ir agitacija veikė gyventojus. Iki tol palankūs lietuvių valdžiai ir energingai kovoję prieš lenkus, vietos gyventojai, nejausdami iš savo valdžios realios paramos, ėmė silpti, linkti lenkų pusėn ir slapta net mokėti jiems mokesčius.

Susiklosčius tokiai padėčiai, krašto apsaugos ministras mjr. B. Sližys 1922 m. gruodžio 12 d. slaptame rašte Ministrų kabineto pirmininkui teigė, jog „nustiprinus Suvalkijoje mūsų administracijos, demoralizuotos daugybe žiaurių lenkų veiksmų, neparėmus vietinių mums prijaučiančių gyventojų, mes visai nustosime neutralios zonos ir lenkai ten galutinai įsiviešpataus“³⁶. Siekiant išvengti tokių nemalonių pasekmių, ministras nurodė, jog: 1) būtina sustiprinti Suvalkijoje miliciją, aprūpinti visais galimais pėstininkų ginklais, kad ji visiškai būtų pasirengusi aktyviai gintis nuo lenkų užpuldinėjimų; 2) padėti Lietuvai lojaliems neutralios zonos gyventojams susiorganizuoti į grynai karinius būrius, skirti jiems ginklų bei apmokymų instruktorių ir 3) skirti tam reikalui lėšų pagal pridedamą sąmatą³⁷.

Nesulaukę Lietuvos valdžios reikiamos paramos, pietų Lietuvos gyventojai patys ėmė organizuotis ir ieškoti užtarimo Tautų Sąjungoje. Sužinoję iš spaudos, jog netrukus po neutralią zoną važinės Tautų Sąjungos komisija, neva, žadanti nustatyti naują demarkacijos liniją, 1922 m. rugsėjo 15 d. Suvalkų apskr. Andriejavo valsčiaus 11-os kaimų (Andriejavo, Sodželkų, Maidano, Jeziorkų, Kaciolkų, Selmentkos, Krysavo, Arišejenkos, Ingielio, Jakenavo ir Smalnyčios) gyventojai savo rašte griežtai pareikalavo, kad minėti kaimai būtų priskirti Lietuvai, nes juose gyvena tikri Lietuvos piliečiai. Jie skundėsi, kad jau treji metai esą paskirti į neutralią zoną, kurioje jiems iš lenkų teko patirti didžiausių sunkumų: mušimų, suėmimų, duoti pastotes įvairiems darbams dirbti, mokėti nepakeliamas duokles ir t. t. Be to, lenkai suvaržę gyventojų teises, lietuvybę. Šį reikalavimą pasirašė minėtų 11 kaimų 2267 gyventojai³⁸.

Dar anksčiau, 1922 m. rugpjūčio 30 d., panašų reikalavimą minėtai komi-

³⁵ Ten pat.

³⁶ Krašto apsaugos ministro mjr. inž. B. Sližio 1922 12 12 slaptas raštas Nr. 1458 ministrų kabineto pirmininkui, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 380, l. 163.

³⁷ Ten pat.

³⁸ Suvalkų apskr. Andriejavo valsč. gyventojų 1922 09 15 reikalavimai Tautų Sąjungos komisijai, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 367, l. 127.

sijai pasirašė neutralios zonos 19-os kaimų (Garniabūdžio, Naujakaimio, Žaliosios, Budziskos, Sabaliavo, Volkoviznos, Kamenkos, Salaperangio, Pasiėkų, Sapsalio, Kazlavo, Šarkio, Senabūdžio, Reketijos, Santakos, Triakaičių, Aguonio, Paliubavės, Grumodiškių) 94 įgaliotiniai už 602 gyventojus³⁹. Panašius reikalavimus buvo parašę ir keletu kitų kaimų gyventojai⁴⁰.

Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos atstovas ispanas P. Saura su tos komisijos sekretoriumi serbu S. Lasičiumi 1923 m. rugsėjo–spalio mėn. be apsaugos neišdrįso pasirodyti neutralioje zonoje, kurioje jiems buvo pavesta ištirti padėtį. Jiems buvo baugu lankyti tos pačios Tautų Sąjungos kontrolės komisijos nustatytą neutralią zoną⁴¹. Vis dėlto susipažinęs su realia padėtimi vietoje, P. Saura Tautų Sąjungos posėdyje vėliau pareiškė, jog 300 tūkst. gyventojų turinčioje neutralioje zonoje padėtis nepakenčiama: tarp lietuvių ir lenkų nuolat vyksta susirėmimai ir lietuviai su lenkais niekad nesusitaikys⁴².

Į šį reikalą įsikišo Tautų Sąjungos Taryba. 1923 m. vasario 3 d. posėdyje ji rekomendacijos forma pasiūlė lietuvių ir lenkų vyriausybėms dėl neutralios zonos tarp abiejų valstybių padalijimo ir jos administravimo, išvedant tarp jų administracinę liniją. Lenkai su tuo sutiko. Tuo tarpu Lietuvos Vyriausybė, laikydamosi principo neįsileisti į teritorinius sandėrius su Lenkija, šiai Tautų Sąjungos rekomendacijai nepritarė ir siūlė bylą perduoti Nuolatiniam Tarptautiniam teismui. Tačiau Tautų Sąjungos Taryba vengė Tarptautinio teismo ir minėtos bylos jam spręsti neperdavė. Dar daugiau. Ambasadorių konferencija, Lenkijos Vyriausybės prašoma, visai neatsiklaususi Lietuvos, tų pačių metų kovo 15 d. pripažino Lenkijos sienas su Lietuva pagal Tautų Sąjungos atstovo, anksčiau minėto ispano P. Sauros, 1922 m. apsilankiusio Lietuvoje, pateiktą atliktų darbų ataskaitą ir jo nustatytą demarkacijos liniją. Tuo tarpu Lietuvos Vyriausybės atstovai Paryžiuje įteikė Ambasadorių konferencijai griežtą protestą ir minėto nutarimo nepriėmė⁴³.

Lietuvos užsienio reikalų ministerija 1923 m. vasario 12 d. pranešė Krašto apsaugos ministerijai, jog Lietuvos Vyriausybė pasiliko prie savo senojo nusistatymo, kad neutrali zona, kokia ji buvo nustatyta Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos, privalo pasilikti neliečiama, kol abi pusės, pasirašiusios 1920 m. lapkričio 29 d. protokolą, nuspręš bendru susitarimu ją panaikinti. Todėl, vadovaujantis

³⁹ Ten pat, l. 128.

⁴⁰ Ten pat, l. 129–132.

⁴¹ V. J. Neitrālėj zonoje, *Karys*, 1922 12 13, Nr. 49, p. 581.

⁴² Lietuva ir užsieniai, *Karys*, 1923, Nr. 7, p. 85.

⁴³ P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1979, p. 378–379.

protokolo dėsniais, toje zonoje negali būti jokios kariuomenės. Užsienio reikalų ministerija paprašė atitinkamų nurodymų, kad Lietuvos kariuomenė pasiliktų savo senose pozicijose, kurios buvo nustatytos pagal 1920 m. lapkričio 29 d. protokolą Kaune⁴⁴. Vadovaudamasis tuo kariuomenės vadas nurodė IV pėst. divizijos vadui jo saugomame bare be kariuomenės pagalbos iki vasario 15 d. išvaryti lenkus iš visų vietų, kurias jie buvo užėmę į šiaurę nuo Curzono linijos lietuvių pusėje⁴⁵.

Tačiau lenkai 1923 m. vasario 17–20 d. eilinį kartą pažeidė neutralią zoną ir į jos teritoriją įvedė savo kariuomenę. Ši užėmė keletą kaimų ruože nuo Vokietijos sienos iki Nemuno upės tiek lenkų, tiek ir lietuvių pusėje nuo Curzono linijos. Užimdami neutralią zoną, lenkai platino gyventojams lapelius, kuriuose buvo teigiama, jog Lenkija užimanti Tautų Sąjungos Tarybos šių metų vasario 3 d. jai paskirtąjį plotą ir kad vietos gyventojai lietuviai lojaliai sutiksia lenkų valdžią. Šie lapeliai buvo parengti Vilniuje⁴⁶.

Nuo to laiko Suvalkijoje lenkų partizanų vykdyto taikių gyventojų ir neutralios zonos pasienyje buvusių lietuvių karinių sargybų apšaudymai tapo nuolatiniai. Partizanai jau veikė ne kaip „Neutralios zonos lenkų milicija“ („M. L. P. N.“), bet titulavo save vietos gyventojais sukilėliais, nenorinčiais pripažinti Lietuvos valdžios. Šių „sukilėlių“ būrius sudarė buvę neutralios zonos lenkų milicininkai, užverbuoti vietos gyventojai ir nuolat siunčiami parašai iš Vilniaus ir Lenkijos. Jiems vadovavo lenkų karininkai. Operatyviniu atžvilgiu šios lenkų partizanų grupės ir toliau buvo priklausomos nuo „Z. B. K.“ organizacijos. Jų tikslas buvo ir toliau pulti lietuvių kariuomenės sargybas, terorizuoti jas ir priversti vietos gyventojus jungtis prie Lenkijos⁴⁷.

1923 m. pradžioje Suvalkijos pietuose IV pėst. divizijos saugomame bare veikė trys stiprios lenkų partizanų organizacijos: 1. „Suvalkų rajono šaulių ratelių sąjunga“ („Związek kółka strzelskiego Suwalskiego rajonu“) – Liubavo–Punsko rajone. Štabas buvo įsikūręs Suvalkuose. Vyriausiasis šių partizanų vadas buvo poručnikas Mirskis (Mirski). 2. Dar 1922 m. spalio mėn. pradžioje iš Suvalkų į Sopockynę atvykusi 200 partizanų grupė, veikusi jos apylinkėse. 3. Varviškių kaime, Nemuno ir Igorkos upių santakoje, neutralios zonos lietuvių pusėje, įsitvirtinusi lenkų partizanų karinė organizacija „Varviškės savivalda“ („Samorząd

⁴⁴ Užsienio reikalų ministerijos 1923 02 12 raštas Nr. 2418 Krašto apsaugos ministerijai, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 79–80.

⁴⁵ Kariuomenės vado 1923 02 14 skubus ir slaptas įsakymas Nr. 194 IV pėst. divizijos vadui, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 425, l. 42.

⁴⁶ IV pėst. divizijos štabo 1923 03 02 slaptas raštas Nr. 34, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 148.

⁴⁷ Lietuvos kariuomenės karo veiksmų dienynas..., *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 133.

Warwiszki“). Ją sudarė pabėgę iš Lietuvos lenkų dvarininkai, atvykėliai iš Vilniaus, Silezijos bei kitų Lenkijos vietų, įvairūs avantiūristai, atleisti kareiviai, sulenkėję aplinkinių kaimų gyventojai. Ši lenkų organizacija suorganizavo savo vadinamąją Varviškės savivaldą, skelbėsi esanti nepriklausoma nuo Lietuvos ir Lenkijos ir siekianti prijungti Lietuvą prie „Vidurinės Lietuvos“. Ji turėjo savo vadą ir naudojo lenkišką antspaūdą. Varviškėse buvo sudarytas gerai ginkluotas partizanų būrys, kuriame buvo apie 350 žmonių, ginkluotų šautuvais, granatomis, turėjęs 5 kulkosvaidžius bei 1 minosvaidį⁴⁸; kitur minimas net 700 partizanų skaičius⁴⁹. Ši vietovė tapo visos Pietų Lietuvos lenkų teroristų centru neutralioje zonoje. Jame įsitvirtinę lenkų partizanai užpuolinėjo ir plėšė gyventojus plačiame Druskininkų–Beržininkų miestelių fronte. Tų užpuolimų metu buvo nužudyta daug nekaltų lietuvių gyventojų.

Nebepakęsdami daugkartinių lenkų plėšikavimo ir terorizavimo atvejų, Varviškių apylinkės gyventojai kreipėsi į karinę vadovybę pagalbos. IV pėst. divizijos vadas plk. ltn. K. Žukas ryžosi jiems padėti, pasiūsdamas 150 kareivių minėtai gaujai likviduoti. Informavęs apie savo sumanymą kariuomenės vadą ir gavęs jo pritarimą, paprašė atsiųsti 100 komplektų civilinių rūbų kariams perrengti⁵⁰. Pritaręs tokiam IV pėst. divizijos vado plk. ltn. Žuko veiksmui, kariuomenės vadas gen. ltn. J. Stanaitis įsakė palaikant artimą kontaktą su Vidaus reikalų ministerijos atstovais ir iš jų gauti reikiamą rūbų kiekį⁵¹.

Prieš lenkų partizanus į Varviškes buvo pasiūstas Alytuje apsistojęs XI pėst. pulko I batalionas. I kuopai vadovavo vyr. ltn. A. Borchertas, II – kpt. Vl. Ščepanavičius, III – vyr. ltn. Vl. Opulskis, I kulkosvaidžių kuopai – vyr. ltn. E. Berentas. Batalionas Varviškių kryptimi išžygiavo 1923 m. kovo 22 d. ir sutemus pasiekė neutralią zoną. Visą laiką teko žygiuoti miškais. Buvo numatyta Varviškes pasiekti ir apsupti vos pradėjus aušti. Pakelėje buvusios sodybos šeimininkui buvo įsakyta nuvesti batalioną į numatytą kaimą. Batalionas visą laiką žygiavo vora. Dar nepriejus Varviškių, pasigirdo šūvis kaip pavojaus ženklas. Priejus arčiau prie kaimo, pasipylė lenkų partizanų šautuvų ir automatinųjų ginklų ugnis. Batalionas išsiskleidė į grandinę ir sugulė. Auštant buvo matyti, kaip iš kaimo

⁴⁸ 1923 m. kovo 15 d. žvalgybos daviniai Varėnos rajone, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 151; Lenkų partizanai 1923 m. vasario mėn., Lietuvos kariuomenės karo veiksmų dienynas..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 73.

⁴⁹ Dr. A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 3, p. 403.

⁵⁰ E. IV pėst. divizijos vado p. plk. ltn. K. Žuko 1923 01 23 telefonograma Nr. 57 kariuomenės vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 425, l. 37.

⁵¹ L. e. generalinio štabo viršininko p. mjr. I. Griciaus 1923 01 24 pranešimas plk. ltn. K. Žukui, Ten pat.

trobų partizanai bėga į apkasus. Taigi lietuvių kariams nematomiems prieiti kaimo nepavyko. Nepaisant smarkaus lenkų šaudymo, po keleto minučių ltn. J. Gotlybas atsistojęs sušuko kariams: „Pirmyn!“⁵². Juo pasekė kiti kuopų vadai bei puskarininkiai. Pradėjus puolimą, po atkaklaus susišaudymo partizanai vienas po kito šoko iš apkasų ir leidosi bėgti Nemuno link. Taigi kovo 23 d. 5 val. 30 min. lenkų partizanai iš Varviškių ir Bugiedos kaimų buvo pašalinti. Kautynių metu visas Varviškių kaimas su partizanų ginklų sandėliu ir kitais pastatais buvo sudegintas. Priešas paliko apie 150 šautuvų. Kadangi kaime nebuvo vežimų grobiui išvežti, šautuvai buvo sudeginti. Apie 30 partizanų buvo nukauta, o kiti pabėgo pas lenkus už demarkacinės linijos ir už Nemuno.

Iš lietuvių pusės du karininkai (ltn. A. Urbelis ir ltn. A. Beras) buvo nukauti, o vyr. ltn. Vl. Opulskis sužeistas. Be to, buvo nukauti 2 kareiviai, o dar 2 sužeisti, 4 kareiviai dingo be žinios⁵². Taip buvo sunaikintas banditų lizdas, turėjęs politinį tikslą – prijungti Varviškių apylinkes prie Lenkijos.

Kariuomenės vadas gen. ltn. J. Stanaitis nebuvo patenkintas Varviškės karinės operacijos eiga. Iš IV pėst. divizijos štabo 1923 m. kovo 23 d. gautoje telefonogramoje yra tokio turinio rezoliucija: „Veikimas ne visai tikęs. Dėl kokių priežasčių sudeginti šautuvai? Telegrama turėjo būti šifruota. Pranešti smulkiau, išguldant priežastis sudeginimo šautuvų, prapuolimo be žinios kareivių“ ir t. t.⁵³

Kovo 25 d. pati lenkų kariuomenė nuginklavo atbėgusius Varviškės partizanus ir jų ginklus perdavė 42 batalionui. Lietuvių tautybės partizanai (apie 150 žmonių) buvo paleisti iš partizanų organizacijos, apie 20 žmonių suimti ir uždaryti į Suvalkų kalėjimą, apie 100 ukrainiečių tautybės žmonių laikomi sargybos priežiūroje Sopotyno miestelyje⁵⁴.

Tačiau lenkų puldinėjimai prieš lietuvių kariuomenės sargybas ir toliau nesiliovė. Per 1923 m. kovo mėn. jie įvykdė 23 tokius stambesnius užpuolimus neutralioje zonoje. Lenkų partizanų skaičius būriuose svyravo nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų. Pagrindinis tikslas ir toliau buvo plėsti ir įsitvirtinti neutralios zonos lietuvių pusėje⁵⁵.

Lietuvos visuomenę ypač sukrėtė 1923 m. kovo 19 d. įvykis Alytaus apskr.,

⁵² IV pėst. divizijos štabo 1923 03 23 telefonograma Nr. 220 kariuomenės generaliniam štabui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 153–154; Dr. A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 3, p. 403–404; Ats. ltn. J. Gotlybas, Varviškės ekspedicija, *Karo archyvas*, t. IX, Kaunas, 1938, p. 239–240.

⁵³ Lietuvos kariuomenės karo veiksmų dienynas..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 159.

⁵⁴ Ten pat.

⁵⁵ L. e. generalinio štabo operacijų skyriaus viršininko p. kpt. S. Pundzevičiaus pranešimas Nr. 418, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 120.

Paliepių k., šiapus demarkacijos linijos. Tą dieną lenkų kariai, perrengti civiliais rūbais, užpuolė minėtą kaimą ir nuožmiausiu būdu kartais užkapojo ten buvusią lietuvių sargybą, išniekino gynėjų lavonus, nukirsdami kojas, pirštus, bjauriausiai sudaužydami jų galvas.

Alytaus m. ir apskrities gyventojai, susirinkę palaidoti žuvusiųjų karių, pareiškė griežčiausią protestą dėl tokio lenkų elgesio ir pareikalavo iš valdžios, kad: 1) būtų apsaugota gyventojų ramybė ir gyvybė, 2) būtų apsaugotas žmonių turtas, 3) būtų atitaisyta sumindžiota Tautos garbė, 4) kad tam reikalui būtų panaudotos visos valdžios ir visuomenės fizinės ir moralinės priemonės.

Protesto dalyviai pasižadėjo šiuo atveju visomis išgalėmis remti visas vyriausybės pastangas ir, reikalui esant, stoti į tėvynės gynėjų eiles. Dėl tokio nuožmaus lietuvių karių nužudymo jie nutarė kreiptis į visą kultūringąjį pasaulį, tikėdamiesi dėl solidaraus protesto prieš nesiliaujančią lenkų karių žvėriškumą. Demonstrantų įgalioti protesto rezoliuciją pasirašė V. Runta, dr. S. Jonavičius ir J. Stankevičius⁵⁶.

1923 m. kovo mėn. pabaigoje Lietuvos vyriausybėje ir kariuomenės vadovybėje buvo svarstomas klausimas dėl tolesnio kariuomenės skaičiaus mažinimo ir valstybės sienų apsaugos pertvarkymo. Buvo numatyta I, II ir III pėst. divizijas nuo pasienio atitraukti į krašto gilumą, o visą valstybės sieną pavesti saugoti vien IV pėst. divizijai ir I bei II pasienio pulkams. Tokį sprendimą lėmė sunki valstybės finansinė—ekonominė padėtis ir būtinybė po ilgai užsitęsusių kovų rimtai susirūpinti tinkamu kariuomenės parengimu pagal jos paskirtį. Lietuvos Vyriausybės posėdyje buvo parengtas pasienio sargybų sutvarkymo įstatymo projektas. Jame buvo numatyta išformuoti IV pėst. diviziją ir II pasienio pulką, jų vietoje suformuoti pasienio sargybų diviziją, kurią pavesti Vidaus reikalų ministerijos žinion, minėtoje divizijoje nustatyti 3 metų kareivių tarnybą ir ją prilyginti karo tarnybai.

Su šiuo projektu 1923 m. balandžio 20 d. buvo supažindintas būsimosios pasienio sargybų divizijos vadas plk. lt. K. Žukas. Kariuomenės vadas gen. lt. J. Stanaitis įsakė jam iš anksto pasirūpinti, kad, paskelbus numatytą įsakymą, šis galėtų tuojau jam pavestos divizijos karius aprengti pasienio dalims nustatyta uniforma⁵⁷. Pagal būsimosios divizijos dalių reikalavimu krašto apsaugos ministro įsakymu buvo pasirūpinta reikalinga medžiaga ir nustatyta nauja uniforma (pakeisti trikampiai, įsiuvai ir t. t.)⁵⁸.

⁵⁶ Alytaus m. ir apskr. piliečių demonstracijos protesto rezoliucija, *Karys*, 1923 04 19, Nr. 16, p. 197.

⁵⁷ L. e. generalinio štabo viršininko p. mjr. I. Griciaus 1923 04 20 slaptas pranešimas Nr. 501 IV pėst. divizijos vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 408, l. 34.

⁵⁸ L. e. generalinio štabo viršininko p. mjr. I. Griciaus 1923 04 22 slaptas operatyvinis pranešimas Nr.

⁵⁰⁹ Kariuomenės intendantui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 408, l. 35.

Reaguodamas į besiklostančią naują padėtį, IV pėst. divizijos vadas plk. ltn. K. Žukas 1923 m. balandžio 22 d. paskelbė operatyvinį įsakymą Nr. 2 dėl baro apsaugos sutvarkymo:

1) X pėst. pulkui ne mažiau kaip 6 kuopomis saugoti barą nuo Vokietijos sienos iki Kapčiamiesčio imtinai; kitos pulko dalys ir štabas – Kalvarijos miesto rajone;

2) XII pėst. pulkui taip pat ne mažiau kaip 6 kuopomis saugoti barą nuo Kapčiamiesčio miestelio iki Perlojos miestelio imtinai; likusioms pulko dalims ir štabui įsikurti Alytuje;

3) Baltgudžių kuopai saugoti barą nuo Perlojos miestelio iki Kalėnų kaimo imtinai, kitos kuopos dalys – Varėnos miestelio – Bobriškių kaimo rajone, kuopos štabas – Bobriškių kaime;

4) XI pėst. pulkui, ne mažiau kaip 6 kuopomis, nuo Kalėnų kaimo imtinai iki Neries upės, likusios pulko dalys – Kaišiadorių stoties rajone; pulko štabas – Kaišiadorių geležinkelio stotyje⁵⁹.

1923 m. pavasarį politinė padėtis Lietuvoje buvo įtempta. Kovo 12 d. paleidus Pirmąjį Seimą, rinkimai į Antrąjį buvo paskirti tų metų gegužės 12–13 d. Juose galėjo dalyvauti ir kariuomenė, balsuodama kartu su visais piliečiais tose rinkimų apylinkėse, kuriose ji buvo dislokuota⁶⁰.

Priešiškos Lietuvos valstybingumui jėgos, tarp jų ir lenkų politiniai sluoksniai bei jų agentai, išvystė itin smarkią priešišką agitaciją, kuri griovė žymesnių asmenų, partijų ir paties Seimo autoritetą ir pasitikėjimą visuomenėje. Melagingoms žinioms, kurias lenkų agentai skleidė tarp pafrontės gyventojų, išaiškinti kariuomenės vadas gen. ltn. J. Stanaitis leido valstybinio nusistatymo šauliams su divizijų vadų leidimu raginti pafrontės gyventojus aktyviai dalyvauti Seimo rinkimuose⁶¹.

Šiuo atsakingu laikotarpiu neliko nuošaly ir kariuomenė, ypač buvusi pafrontėje. Siekdama ją apsaugoti nuo priešiškos agitacijos poveikio, vadovybė leido tiek tose vietose, kur buvo paskelbta karo padėtis, tiek ir ten, kur jos nebuvo, organizuoti ikirinkiminius susirinkimus, aiškinant rinkimų į Seimą reikšmę Lietuvai ir priešiškų jėgų ketinimus jos atžvilgiu⁶². Dėl sudėtingos politinės padėties kariuomenės vadovybė balandžio mėn. pabaigoje vienam mėnesiui net atidėjo

⁵⁹ IV pėst. divizijos vado plk. ltn. K. Žuko 1923 04 22 operatyvinis įsakymas Nr. 2 dėl baro apsaugos sutvarkymo, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 169–170.

⁶⁰ 1923 04 07 įsakymas kariuomenei Nr. 64 dėl Seimo rinkimų, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 163.

⁶¹ Ten pat.

⁶² Generalinio štabo 1923 04 19 telefonogramos Nr. Nr. 375, 432 ir 496 I, III ir IV pėst. divizijų bei vietinės kariuomenės brigados vadams, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 166.

numatyta 10000 karių paleidimą iš kariuomenės⁶³.

Dėl šių įvykių Lietuvos karinei vadovybei iškilo ir kitų rimtų problemų. Nors, kaip jau minėjome anksčiau, Lietuvos Vyriausybė ir nepripažino Ambasadorių konferencijos 1923 m. kovo 15 d. nutarimo dėl neutralios zonos panaikinimo ir administracijos linijos tarp Lietuvos ir Lenkijos nustatymo, tačiau realiame gyvenime su įvykusių faktų teko skaitytis. Buvusios neutralios zonos gyventojų padėtis dėl prieš pastangomis suorganizuotų partizanų grupių arba tiesiog paprastų plėšikų gaujų vykdyto nuolatinio terorizavimo reikalavo imtis rimtų apsaugos priemonių. Kadangi, kaip minėjome, tuo metu Lietuvos kariuomenė buvo smarkiai mažinama, nutarta nevilkinti numatytos sienų apsaugos patikėjimo Vidaus reikalų ministerijai. 1923 m. gegužės 2 d. IV pėst. divizija buvo performuota į pasienio diviziją. Į jos sudėtį įėjo I pasienio pulkas, o X pėst. Marijampolės, XI pėst. Vilniaus ir XII pėst. Kauno pulkai tapo atitinkamai II, III ir IV–uoju pasienio pulkais. Iki tol veikęs II pasienio pulkas buvo išformuotas⁶⁴.

Tačiau ši divizija, būdama dar tik besikurianti, negausi, menkai ginkluota bei aprūpinta, greitai perimti visos Lietuvos sienų (iš viso 1325 km, iš jų prieš lenkus – apie 460 km) apsaugos negalėjo. Todėl palikus I pasienio pulką Vokietijos pasienyje, likusieji trys pulkai turėjo perimti sienos apsaugą prieš lenkus nuo Vokietijos sienos iki Neries upės ties Valiukiškių kaimu. Tai turėjo būti įvykdyta iki 1923 m. gegužės 15 d.⁶⁵ Faktiškai tai buvo padaryta viena diena anksčiau – tų metų gegužės 14 d.⁶⁶

Lenkai iš neutralios zonos lietuvių pusės daugumos vietų pasitraukė nesipriešindami. Tačiau štai Suvalkijoje jie laikė užėmę Eglynės, Gilušių, Senųjų Alksnėnų, Burokų, Beržininkų kaimus, Dušnicos kaimą ir palivarką, Majerio Alnų, Volmerio Alnų, Raketėkų, Paliesio kaimus, tiltą per Igorkos upelį ties to paties pavadinimo palivarku, Vievio rajone lenkai turėjo užėmę Viluniškių dvarą, malūną į rytus nuo Ausintiškių kaimo.

Minėtojo Eglynės kaimo šiaurinę dalį gegužės 14 d. taip pat užėmė lietuvių pasienio sargybų dalys. Tačiau pietinėje kaimo dalyje pasiliko lenkai. Tame kaime, be lenkų pasienio sargybos, pasirodė ir jų milicija. Gegužės 18 d. į šį kaimą atvyko lenkų komisija, kuri pareiškė lietuvių pasienio baro viršininkui,

⁶³ Ten pat, l. 163.

⁶⁴ 1923 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei, *LCVA*, f. 384, ap. 1, b. 15, l. 110.

⁶⁵ Vidaus reikalų ministro 1923 05 07 operatyvinis įsakymas Nr. 1 Pasienio sargybų divizijai dėl neutralios zonos, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 181.

⁶⁶ L. e. generalinio štabo operacijų skyriaus viršininko p. kpt. S. Pundzevičiaus padėties ir įvykių neutralioje zonoje bei pafrontėje santrauka už 1923 m. gegužės mėn., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 137–138.

jog Eglynės kaimas turi priklausyti lenkams ir kad lietuviai iki gegužės 19 d. 24 val. iš jo pasitrauktų, antraip grasino kaimą užimti jėga. Pareiškusi šiuos savo reikalavimus, lenkų komisija išvyko.

Gegužės 20 d. anksti rytą lenkų kariuomenės dalys puolė Eglynės kaimą. Mūšis tęsėsi apie 3 valandas. Lietuvių sargyba buvo priversta kaimą palikti. Tačiau lenkai turėjo žymių nuostolių: 12 jų kareivių buvo nukauti, o 4 sužeisti. Lietuvių 1 karininkas ir 3 kareiviai buvo sužeisti, 1 kareivis nukautas ir 1 dingo be žinios⁶⁷. Po šių kautynių lenkai Eglynės kaime išsikasė apkasus ir budriai sekė lietuvių sargybas, bijodami jų atpuolio.

1923 m. liepos mėn. pradžioje visi anksčiau buvę lenkų pasienio batalionai („straż graniczna“) buvo išformuoti ir sienų apsauga buvo perduota samdomai pasienio policijai. Ši savo barą saugojo labai budriai: vienas sargybinis turėjo matyti kitą, tarp jų nuolat judėjo patruliai⁶⁸.

1923 m. rudenį dar ne visi lietuviai belaisviai iš Lenkijos buvo paleisti. Lietuvoje taip pat dar buvo lenkų belaisvių. Su Lenkijos Raudonuoju kryžiumi buvo susitarta jais apsieisti tų metų spalio 16 d. Lenkijos užimtoje Lietuvos dalyje Cipliškėse, į pietus nuo Suvalkų Kalvarijos. Lietuviai į Cipliškės pasiuntė 32 lenkų belaisvių partiją. Visi jie buvo sveiki, gerai aprenkti žieminiais rūbais ir naujais batais. Tuo tarpu atvežti 35 lietuviai belaisviai buvo suvargę, be žieminų rūbų, apsisiautę lengvomis antklodėmis, be baltinių, suplyšusiais rūbais ir batais, iš kurių išlindę nuogi kojų pirštai. Lietuvių komisijai toks elgesys su lietuviais belaisviais paliko itin blogą įspūdį ir sukėlė pasipiktinimą⁶⁹.

4. Kautynės su lenkais neutralios zonos Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio ruože 1923 m. vasario 15–23 d.

Kaip jau minėjome, po pasibaigusių kovų su želigovskininkais 1920 m. lapkričio 29 d. tarp lietuvių ir lenkų kariuomenių buvo nustatyta 6 km pločio neutrali zona – niekieno žemės juosta. Abi pusės turėjo atsitraukti maždaug po 3 km nuo paliaubų metu turėtų pozicijų. Tai buvo įvykdyta gruodžio 1–2 d. be jokių nesusipratimų ar ginkluotų susirėmimų.

⁶⁷ V. J. Padėtis neutralėj zonoje, *Karys*, 1923 05 24–31, Nr. 21, p. 251; Pasienio divizijos štabo 1923 05 20 telefonogramos Nr. 17 ir 24 generalinio štabo operacijų skyriui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 185–186.

⁶⁸ Lenkų pasienio apsaugos dalys 1923 08 01, Ten pat, l. 216–217.

⁶⁹ Generalinio štabo operacijų skyriaus viršininko kpt. S. Pundzevičiaus 1923 10 16 telefonograma Nr. 1091 Pasienio divizijos vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 416, l. 246.

Lietuvos karinė vadovybė neutralios zonos barą nuo Jakėnų kaimo pietuose iki Neries upės šiaurėje pavedė saugoti III pėst. divizijai (vadas – mjr. I. Musteikis, divizijos štabas – Kaišiadoryse). Divizijos dalys buvo dislokuotos daugelyje aplinkinių vietovių. Po lietuvių ir lenkų kariuomenių atsitraukimo nuo neutralios zonos Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio ruože buvęs tos divizijos VI pėst. pulkas (vadas – plk. lt. Pranas Tvaronas) įsitvirtino Strielčiškių–Kaniukų–Kalėnų–Spenglininkų–Gudakiemio–Panošiškių kaimų–Spindžio ežero–Strėvos–Daugirdiškių kaimų riboje. Pulko vadavietė buvo Kruonyje. Kairiąją baro dalį saugojo IX pėst. pulko vienas batalionas, o į pietus nuo VI pėst. pulko IV pėst. divizijos daliniai⁷⁰. Jie pasitraukė į Kurpiškių–Paakmenės kaimų ribą.

Tiek lenkų, tiek lietuvių kareivių maži daliniai įeidavo į neutralią zoną pasižvalgyti, bet greitai pasitraukdavo. Susirėmimai tarp jų buvo retenybė, nes žvalgyti ir eiti į neutralią zoną buvo uždrausta.

Padėtis neutralioje zonoje buvo sudėtinga: vyko nuolatiniai žudymai ir apilėšimai. Abi pusės – ir lenkai, ir lietuviai stengėsi neutralios zonos gyventojus patraukti savo pusėn. Minėtoje zonoje žymią gyventojų dalį sudarė lietuviai, mažumą – nutautėję lietuviai, lenkų šalininkai. Lenkai iš savo šalininkų organizavo Liaudies miliciją („Milicja Ludowa“), o lietuviai – šaulius ir partizanus. Tarp lietuvių ir lenkų šalininkų nuolat vyko kovos.

Neutralios zonos gyventojai dažnai kreipdavosi paramos į Lietuvos Vyriausybę, tačiau ši nieko negalėjo daryti ir tik ragindavo gyventojus organizuotis ir patiems gintis. Neretai į pagalbą gyventojams būdavo siunčiami šauliai.

Nustatant neutraliąją zoną, į ją pateko dalis Gardino–Vilniaus geležinkelio (Varėnos–Rūdiškių ruožas). Anksčiau vykusių lietuvių–lenkų kovų metu geležinkelio tiltas per Merkio upę netoli Pamerkio kaimo buvo susprogdintas. Kai kuriose geležinkelio vietose buvo susprogdinti pylimai ir išardyti bėgiai. Todėl lenkai neteko tiesioginio susisiekimo geležinkeliu tarp Gardino–Varėnos–Vilniaus. Pasikeitusiomis aplinkybėmis jie buvo priversti palaikyti susisiekimą Gardino–Lydos–Vilniaus geležinkelio ruožu, todėl turėjo nepatogumų ir nemažų nuostolių.

Lenkija stengėsi derėtis su Lietuva ir neutralios zonos ribą pakeisti taip, kad galėtų naudotis minėtu geležinkeliu. Tačiau Lietuva į derybas nesileido, motyvuodama tuo, kad bet koks derėjimasis su Lenkija būtų esamos padėties pripažinimas, o drauge ir Vilniaus bei jo krašto pripažinimas Lenkijai.

Į šį reikalą įsikišo Tautų Sąjungos Taryba. 1923 m. vasario 3 d. posėdyje ji rekomendacijos forma pasiūlė lietuvių ir lenkų vyriausybėms dėl neutralios

⁷⁰ III pėst. divizijos dalių išdėstymas bare, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 363, l. 51–52.

zonos tarp abiejų valstybių ir padalijimo jos administravimo, išvedant tarp jų administracinę liniją. Dalinant neutralią zoną pusiau, Gardino–Vilniaus geležinkelis Valkininkų–Rūdiškių ruože turėjo atitekti Lietuvai. Tuo tarpu Lenkija, priimdama Tautų Sąjungos Tarybos rekomendaciją, reikalavo, kad geležinkelio ruožas tarp Valkininkų–Rūdiškių būtų priskirtas jai.

Lietuvos Vyriausybė, laikydamosi principo neišleisti į teritorinius sandėrius su Lenkija, šiai Tautų Sąjungos rekomendacijai nepritarė. Kaip jau minėjome, Ambasadorių konferencija, Lenkijos Vyriausybės prašoma, 1923 m. kovo 15 d. pripažino Lenkijos sienas su Lietuva pagal Tautų Sąjungos atstovo ispano P. Sauros pateiktą jo atliktų darbų ataskaitą.

Tuo metu buvo patogus momentas lenkams aktyviai veikti siekiant Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio ruožo priskyrimo. Sausio 15 d. lietuvių sukilėliams užėmus Klaipėdą, Lietuva įsivėlė į tarptautinį ginčą, kuris užsitęsė iki 1923 m. vasario 19 d. Europos politikoje tuo metu dominavusi Prancūzija simpatizavo Lenkijai ir ją palaikė. Lietuvos Vyriausybei tokiomis aplinkybėmis teko veikti labai apdairiai.

Negavę Lietuvos Vyriausybės sutikimo, lenkai ryžosi Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio ruožą užimti jėga. Jau vasario 9 d. lenkai visame neutralios zonos plote ir ypač geležinkelio Rūdiškės–Varėna ruože ėmė koncentruoti savo jėgas. Tą dieną iš įvairių Lenkijos bei okupuotos Lietuvos dalies vietų į Vilnių buvo sušaukta apie 3000 pėsčių ir raitų policininkų, kitą dieną lenkų „Z. B. K.“ organizacija visoms savo apygardoms paskelbė slaptą įsakymą kuo greičiausiai įvykdyti narių mobilizaciją, kurie vasario 13 d. turėjo atvykti į Vilnių⁷¹. III pėst. divizijos štabo žiniomis, vasario 10 d. į Valkininkų miestelį atvyko 200 lenkų partizanų (XXI pėst. pulko kareivių, aprengtų civiliais rūbais); vasario 11 d. – dar 150 lenkų partizanų ir 4 ešelonai kareivių su artilerija, kurių tikslas buvo iki vasario 15 d. užimti geležinkelį Rūdiškės–Valkininkai Varėnos link⁷². Vasario 12 d. Vilniuje jau buvo sugrupuota apie 1000 milicininkų, dauguma kurių perrenkti lenkų karių uniformomis. Jie buvo apgyvendinti viešbučiuose, privačiuose ir užvažiuojamuose namuose, vadinamojoje „Krengelio salėje“ (netoli Didžiosios gatvės). Visi apginkluoti gerai šautuvais ir kulkosvaidžiais. Minėta milicija turėjo vasa-

⁷¹ Gen. štabo žvalgybos skyriaus 1923 m. vasario 14 d. pranešimas Nr. 2; IV pėst. divizijos štabo vasario 14 d. telefonograma Nr. 108; III pėst. divizijos 1923 m. vasario 14 d. telefonograma Nr. 186 gen. štabui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 89–90.

⁷² III pėst. divizijos štabo viršininko kpt. A. Gepfnerio 1923 02 13 telefonograma Nr. 179 gen. štabo operacijų skyriaus viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 416, l. 37.

rio 13–15 d. iš Vilniaus išvykti į Varėnos–Rūdiškių rajoną⁷³. Tomis dienomis į Valkininkų rajoną iš Lydos buvo atsiųstas lenkų 76 pėst. pulkas, o į Merkinę – 77 pėst. pulkas ir artilerijos dalys. Į Gierojcie (?) kaimą atvyko lenkų vadinamasis „celny“ batalionas ir kitos pasienio dalys⁷⁴.

Lenkų kontrolės stočių veikla neutralioje zonoje buvo sustabdyta, gyventojams leidimai pereiti ją neišduodami, sargybos sustiprintos. Vasario 13 d. buvo nukabinti telefono laidai Rudnios kaime (saugumo sumetimais). Iš „placovkų“ (sargybų) kareiviai išsiųsti kitur. Visas pasiruošimas puolimui buvo laikomas didžiausioje paslapyje. Kariuomenė buvo koncentruojama Varėnos stoties rajone⁷⁵.

Lietuvos karo vadovybė atidžiai stebėjo lenkų veiksmus. 1923 m. vasario 14 d. kariuomenės vadas gen. ltn. J. Stanaitis įsakė visų keturių pėstininkų ir kavalerijos divizijų vadams bei Šaulių sąjungos instruktoriui užtikrinti, kad kariuomenė ir šauliai savo veiksmais nesudarytų Lenkijai formalaus preteksto paskelbti karą Lietuvai, drauge pabrėždamas, kad visiems – tiek kariams bei šauliams, tiek ir neutralios zonos gyventojams – turi rūpėti neleisti Lenkijai faktiškai užimti tų plotų, kuriuos jai tų metų vasario 3 d. sprendimu pavedė Tautų Sąjungos Taryba. Minėtame įsakyme III pėst. divizijos vadui mjr. I. Musteikiui nurodyta neleisti lenkams naudotis Vilniaus–Gardino geležinkeliu. Kariuomenės vadas pabrėžė, kad apskritai krašto politika reikalauja sukelti visų vietos gyventojų pasipriešinimą toje neutralios zonos dalyje Vilniaus krašte, kuri, pagal vasario 3 d. rezoluciją, skiriama lenkam⁷⁶.

Tą pačią dieną kariuomenės vado įsakymu III pėst. divizijos žinion buvo nukreiptas V pėst. pulkas, I husarų pulko du eskadronai ir V lauko baterija. Atsarginės kariuomenės dalys turėjo būti sukongcentruotos Aukštadvario rajone ir Onuškio miestelyje. III pėst. divizijos vadui pakartotinai buvo nurodyta tuo atveju, jei lenkai užimtą neutralią zoną ir veržtųsi gilyn į mūsų teritoriją, imtis visų priemonių tą veržimąsi sustabdyti⁷⁷.

III pėst. divizijos vadas mjr. I. Musteikis, supažindinęs jam pavaldžių dalių vadus su lenkų planais užimti neutralią zoną ir veržtis toliau į krašto gilumą, įsakė:

⁷³ I pėst. divizijos štabo viršininko kpt. S. Skimundrio 1923 02 13 telefonograma Nr. 9 gen. štabo operacijų skyriaus viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 416, l. 38.

⁷⁴ Lenkų užpuolimas neutralioje zonoje stočių Valkininkai–Rūdiškės, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 543, l. 47.

⁷⁵ IV pėst. divizijos štabo 1923 02 14 telefonogramos Nr. 109 ir 141 gen. štabo operacijų skyriui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 89–90.

⁷⁶ KAM gen. štabo viršininko 1923 02 14 slaptas ir skubus operatyvinis raštas Nr. 194 I, II, III ir IV pėst. ir I kavalerijos divizijų vadams bei šaulių s–gos instruktoriui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 425, l. 42.

⁷⁷ Kariuomenės vado 1923 02 14 raštas Nr. 206 III pėst. divizijos vadui mjr. I. Musteikiui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 87–88.

VI pėst. pulkui (vadas – plk. ltn. Pr. Tvaronas, du batalionai, VI ir IX baterijos, I raitelių pulko vienas eskadronas) – sustiprinti sargybų budrumą saugomame bare nuo Jakėnų kaimo iki Daugirdiškių kaimo ir neleisti lenkams prasiveržti šiapus demarkacijos linijos;

IX pėst. pulkui (vadas – kpt. Br. Girštautas, du batalionai) – likti saugomame bare nuo Daugirdiškių kaimo iki Neries upės ties Valiukiškių kaimu ir taip pat jame nepraleisti galimo priešo pajėgų veržimosi;

V pėst. pulkui (vadas – plk. ltn. Vl. Reklaitis, trys batalionai) – vasario 15 d. 11 val. išvykti iš Kaišiadorių ir per Žiežmarius–Užuguostį vasario 16 d. 13 val. nuvykti į Aukštadvarį ir, prisilaikant atsargumo priemonių, būti divizijos atsargoje;

VII pėst. pulkui (vadas – plk. ltn. J. Čaplikas, du batalionai) – būti divizijos atsargoje.

Prie VI pėst. pulko priskirtos VI ir IX baterijos. V baterija perduota V pėst. pulko vado žinion, o III ir sunkioji baterijos paliktos atsargoje. Divizijos štabas – Kaišiadorių geležinkelio stotyje. Intendantūros ir artilerijos sandėlis, evakuacijos punktas, automobilių būrys, I raitelių pulko vienas eskadronas ir minosvaidžių kuopa sutalpinti Žiežmarių dvare.

Divizijos vado plk. ltn. I. Musteikio pavaduotojai buvo plk. ltn. Pr. Tvaronas ir plk. ltn. J. Čaplikas⁷⁸.

Vasario 15 d. IV pėst. divizijos vadas plk. ltn. K. Ladyga divizijos kairiam sparnui apsaugoti iš Alytaus į Varėnos–Bobriškių–Jakėnų rajoną išsiuntė XII pėst. pulko vieną pilnos sudėties batalioną, pionierių būrį, pusę raitų žvalgų komandos ir IV artilerijos pulko XI lauko bateriją. Be demarkacijos linijos gynimo, šioms pajėgoms įsakyta tuojau pradėti ardyti tiltus per Merkio upę ir visaip kliudyti lenkams prasiveržti į vakarus nuo demarkacijos linijos⁷⁹.

Lenkų puolimo išvakarėse neutralios zonos apsaugoje buvo išsidėsčiusios šios VI pėst. pulko II bataliono (laikiniai jam vadovavo V kuopos vadas ltn. Vyt. Buragas) pajėgos:

IV kuopa (vadas – vyr. ltn. P. Bobrauskas) – Strielčiškių–Kalėnų–Kaniūkų kaimuose; kuopos vadavietė – Bytautonių kaime;

V kuopa (vadas – ltn. Vyt. Buragas) – Spenglininkų–Gudakiemio–Panošiškių–Spindžiaus kaimuose; kuopos vadavietė – Samninkų kaime;

VI kuopa (vadas – vyr. ltn. V. G. (?)) – Strėvos, Bagdanonių–Daugirdiškių kaimuose; kuopos vadavietė – Bagdanonių kaime.

⁷⁸ 1923 m. vasario 14 d. įsakymas Nr. 1 III pėst. divizijai, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 425, l. 71–72.

⁷⁹ IV pėst. divizijos štabo 1923 02 15 telefonograma Nr. 116 gen. štabo operacijų skyriui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 93–94.

Vienai kuopai teko saugoti apie 10 km pločio barą, tad sargybos buvo išdėstytos retai, nes vientiso fronto nebuvo.

Pulko štabas, I ir III batalionai ir kiti pulko daliniai buvo išsidėstę Kruonio, Darsūniškio ir Lapainos kaimuose⁸⁰. Saugoti ir žvalgyti barą kariuomenei talkininkavo šauliai. Šiame ruože veikė F. Šemetos vadovaujamas šaulių būrys⁸¹.

Kaip minėjome, dar 1923 m. vasario mėn. pradžioje lenkai į Valkininkų–Rūdiškių rajoną buvo atsiuntę gausią kariuomenės dalį. Jau vasario 12 d. vadinamosios lenkų „partizanų“ pajėgos, sustiprintos 2 kulkosvaidžiais, puolė neutralioje zonoje 4 km į vakarus nuo Valkininkų miestelio esantį Pūčkarnių kaimą. Tačiau vietos lietuvių partizanams atkakliai pasipriešinantis lenkai turėjo pasitraukti. Vasario 14 d. popietę lenkai puolimą pakartojo ir minėtą kaimą užėmė. Tačiau vakare atkakliomis vietos gyventojų partizanų pastangomis jie iš Pūčkarnių buvo išvyti⁸² (žr. *1 schemą*).

Vasario 15 d. 6 val. ryto prasidėjo lenkų reguliariosios kariuomenės dalių veržimasis į neutralią zoną Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio stočių ruože. Vietos grynai lietuviškų kaimų gyventojai partizanai priešą sutiko smarkia ugnimi. Tuo tarpu tuometinė lenkų spauda visam pasauliui skelbė, jog neutralios zonos gyventojai juos sutikę „entuziastingai“ (!). Po atkaklių mūšių 12 val. lenkams pavyko užimti Klepočių ir Vaikštenių kaimus⁸³.

Tą pat dieną nuo 14 iki 18 val. lenkai didelėmis jėgomis (beveik 2 pėstininkų batalionai ir 1 raitelių eskadronas) puolė Leipūnų kaimą. Vietos partizanams smarkiai pasipriešinus, lenkai to kaimo užimti neįstengė. Kovų metu jie patyrė ir nemažų nuostolių: 4 kariai buvo nukauti, 6 sužeisti ir 2 pateko lietuvių nelaisvėn. Abu belaisviai buvo 31 „celny“ bataliono (pasienio apsaugos dalies – *V. L.*) III kuopos kareiviai. Vienas vietos gyventojas buvo lengvai sužeistas⁸⁴.

Smarkios kovos tarp lenkų kariuomenės ir lietuvių partizanų tą dieną vyko prie Pūčkarnių kaimo ir Leipūnų viensėdžio. Puldami gausiomis pajėgomis lenkai Pūčkarnių kaimą užėmė, nors ir buvo nukautas jų 1 karininkas, o 15 „celny“ bataliono kulkosvaidžių kuopos 1 kareivis pateko į nelaisvę. Lietuviai nuostolių nepatyrė.

Vis dėlto iki tos dienos vakaro lenkų kariuomenei minėtame ruože pavyko užimti šiuos punktus: geležinkelio liniją tarp Valkininkų ir Rūdiškių stočių, Karpiškių,

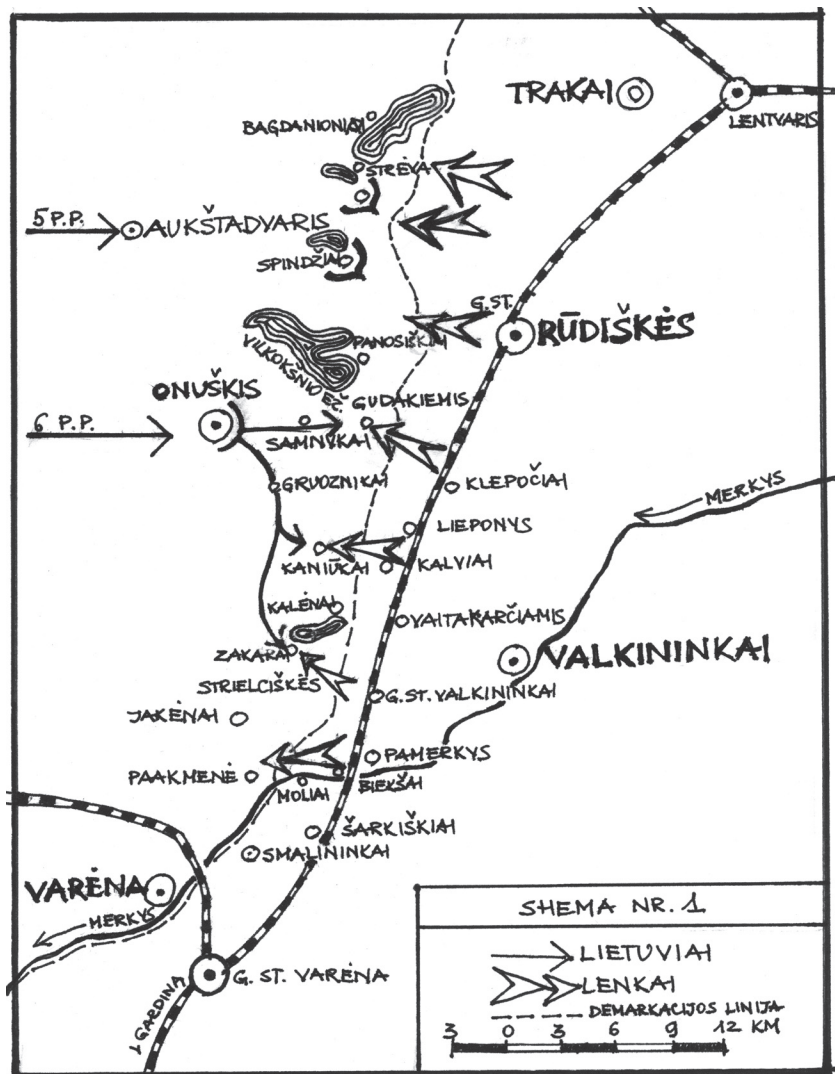
⁸⁰ Matas Naujokas, Kautynės su lenkais 1923 m. vasario 15–23 dienomis, *Karys*, Niujorkas, 1975, Nr. 6, p. 204.

⁸¹ Dr. A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 3, p. 407.

⁸² V. J. Lenkų Lietuvos puolimas, *Karys*, 1923 02 22–28, Nr. 8.

⁸³ Ten pat.

⁸⁴ Lenkų kariuomenės puolimas neutralios zonos Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio stočių ruože vasario 15 d., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 95.

1 schema. Valkininkų–Rūdiškių kautynės 1923 m. vasario 15–23 d.
 (iš kn. Dr. A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 3, Cleveland, 1982)

Kuklių, Pūčkarnių, Vaitakarčmio, Klepočių, Vaikštenių, Ažuolijų kaimus, Leipūnų viensėdį ir Valkininkų geležinkelio stotį. Šiose kovose lenkų partizanai nedalyvavo. Puolančios lenkų kariuomenės užnugaryje buvo lenkų baudžiamoji žandarmerija⁸⁵.

Vasario 16 d. lenkų kariuomenė, verždamasi pirmyn į vakarus nuo Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio linijos, 9 val. priverstė mūsų partizanus pasitraukti iš Leipūnų kaimo ir prisiartinio prie lietuvių kariuomenės sargybų neutralios zonos pasieny. Puldama gerokai didesnėmis jėgomis, lenkų kariuomenė per dieną mūsų kariuomenės sargybų linijoje užėmė Žilinių, Panošiškių, Jakėnų, Strielčiškių, Kalėnų, Spenglininkų, Daugėliškių, Solomiankos, Smalių kaimus. Lietuvių sargybos atsitraukė ties Kaniūkų–Damononių–Vergakiemių–Puodžių kaimų linija⁸⁶. Naktį iš vasario 16 į 17 d. lietuviai mėgino Strielčiškius susigrąžinti, bet gausios lenkų kariuomenės pajėgos šį puolimą sustabdė⁸⁷.

Susiklosčius tokiai nepalankiai padėčiai, III pėst. divizijos vadas plk. ltn. I. Musteikis vasario 16 d. 23 val. įsakė VI pėst. pulko vadui plk. ltn. Pr. Tvaronui imtis visų priemonių buvusiai ankstesnei padėčiai atstatyti⁸⁸. VI pėst. pulko vadas plk. ltn. Pr. Tvaronas, vykdydamas minėtą įsakymą, pakėlė ant kojų atsargoje buvusius I ir III batalionus. Nepaisant šalčio, užpustytų kelių, abu minėti batalionai su pulko vado žinioje buvusia VI baterija itin greitai atskubėjo į Onuški, atlikdami 40 km žygį.

Tuo metu pulko IV ir V kuopų sargybos iš savo postų jau buvo pasitraukusios ir tik VI kuopa dar laikėsi užimtose pozicijose. Susipažinęs su realia padėtimi vietoje, plk. ltn. Pr. Tvaronas įsakė I bataliono vadui kpt. K. Mackevičiui, susitelkus Gruožninkuose, pulti ir užimti Spenglininkų, Kaniūkų, Kalėnų, Strielčiškių kaimus. II bataliono vadu pulko vadas vietoj ltn. Vyt. Burago paskyrė kpt. J. Barkauską. Bataliono puolimą turėjo paremti VI baterija. III bataliono vadui kpt. A. Sinkevičiui, įsakyta susitelkus Samninkėliuose, pulti ir užimti Gudakiemio kaimą⁸⁹.

Vykdydamos pulko vado įsakymą, vasario 17 d. VI pėst. pulko dalys dėjo daug pastangų ankstesniajam sargybų išdėstymui atstatyti. Tam buvo surengta keletas kontrpuolimų. Kai kuriuos iš jų rėmė artilerija. I kuopa puolė ir užėmė Spenglininkus; II kuopa užėmė Kaniūkus, tačiau iš Kalėnų kaimo išvyti prieš nepavyko; III kuopa užėmė Zakorius ir juose įsitvirtino; III bataliono daliniai

⁸⁵ Lenkų kariuomenės puolimas..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 95–97.

⁸⁶ Reliacija mūsų su lenkais 1923 02 14–23 rajone į vakarus nuo geležinkelio linijos Valkininkai–Rūdiškės, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 144.

⁸⁷ Ten pat.

⁸⁸ III pėst. divizijos štabo 1923 02 16 telefonograma Nr. 202 VI pėst. pulko vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 144.

⁸⁹ Matas Naujokas, Kautynės su lenkais..., p. 205–206.

užėmė Gudakiemio kaimą. Tą dieną buvo surengta daug kontrpuolimų, kuriuos rėmė artilerija. Smarkesni smūgiai buvo kreipti į Smalių kaimą, kur buvo vienas priešo pėstininkų batalionas su kulkosvaidžiais, ir į gretimus Solomiankos ir Daugėliškių kaimus. Iš pastarųjų dviejų kaimų priešas buvo išvytas. Lenkai, gavę pastiprinimą, išsilaikė tik Smalių kaime⁹⁰.

Puolant lenkus (vasario 17 d.) Strielčiškių–Palielukio kaimų ruože, išryškėjo dideli artilerijos trūkumai. VI lengvoji baterija savo užduotį vykdė gerai, tačiau IX lengvoji baterija (vokiškos patrankos) nesugebėjo laiku užimti pozicijų ir atidengti ugnies. 5 sviediniai krito visai kita kryptimi – 2–3 km į šalį nuo taininio, kiti sviediniai krisdavo tai priešais, tai mūsų puolančios pėstininkų grandinės užnugaryje. Vasario 18 d. apie 15 val. dėl netikslaus IX baterijos šaudymo Vergakiemio kaime sviediniais buvo sužeisti 2 mūsų kareiviai, iš kurių 1 mirė. Tarp stebėjimo punkto ir šios baterijos blogai veikė telefono ryšys. Iš vasario 18 d. iššautų 242 sviedinių 48 užtaisai visai nesuveikė, apie 15 proc. suplyšo tūtos ir apie 15 proc. sviedinių nepasiekė priešų pozicijų. Pulko vadui plk. ltn. Pr. Tvaronui sustabdžius IX baterijos ugnį, Strielčiškių kaimą atakavo vien tik pėstininkai ir jį užėmė⁹¹. Lenkai mūšiuose su lietuviais savo artilerijos niekur nenaudojo.

Kovų ties Strielčiškiais metu į nelaisvę paimti 15 „celny“ bataliono IV kuopos 1 vadas ir 2 kareiviai. Vietos gyventojų pranešimais, vasario 17–18 d. lietuvių kontrpuolimo metu buvo nukauta 18 lenkų kareivių, o 45 buvo sužeisti. Mūsų VI pėst. pulko nuostoliai tomis dienomis: 3 nukauti, 11 sužeistų, 4 pateko nelaisvėn ir 8 kareiviai dingo be žinios⁹².

Naktį iš vasario 17 į 18 d. mūsų kariuomenė atsiėmė iš lenkų Smalius.

Vasario 17 d. lenkai veržėsi ir kairiajame III pėst. divizijos sparne. Čia jiems pavyko užimti mums skirtos neutralios zonos Choščyžnos, Jančiūnų ir Viliūniškių kaimus prie Vievio–Rykantų ruožo geležinkelio linijos. Po to puolė Nuobariškių kaimą, bet buvo nuo jo nuvyti⁹³. Naktį iš vasario 18 į 19 d. lenkai pasitraukė iš Choščyžnos, Jančiūnų, Daniliškių, Viliūniškių kaimų ir apsisusto ties Tautų Sąjungos Tarybos nustatyta linija. Tačiau iš Ausieniškių, Karageliškių ir Žarnavalkos neutralioje zonoje tarp geležinkelio, Vievio ir Neries upės nepasitraukė⁹⁴.

⁹⁰ III pėst. divizijos bare vasario 17 d., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 101.

⁹¹ VI pėst. pulko vado plk. ltn. Pr. Tvarono 1923 02 19 slapta telefonograma Nr. 103 III pėst. divizijos vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 111.

⁹² III pėst. divizijos bare 1923 02 17–18 d., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 103–104.

⁹³ Ten pat, l. 2.

⁹⁴ III pėst. divizijos susirašinėjimas su Gen. štabo operacijų skyriumi 1923 02 18, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 105.

Vasario 19 d. 8 val. lenkai puolė į šiaurės vakarus nuo Valkininkų geležinkelio stoties esantį Palielukio kaimą ir jį užėmė. Tačiau po 3 valandų mūsų kariuomenė per VI pėst. pulko dalių kontrpuolimą jį atsikovojo⁹⁵.

Vasario 21 d. 1 val. 30 min. IV pėst. divizijos dalys pietuose puolė lenkus, norėdami iš jų perimti Paakmenės kaimą. Puolime dalyvavo 85 kareiviai, 2 karininkai su sunkiaisiais ir 4 su lengvaisiais kulkosvaidžiais. Tačiau lenkai, turėdami stipresnes pajėgas ir pritraukę rezervus, mūsų puolimą atrėmė. Lietuviai patyrė tokius nuostolius: 3 kareiviai sužeisti, 1 sužeistas pateko lenkams į nelaisvę, 5 dingo be žinios, netekta 1 lengvojo kulkosvaidžio. Lenkų 4 kareiviai nukauti.

Mūšio metu išeikvota 18000 šovinių ir panaudotos 22 granatos. Po 3 valandas užtrukusio mūšio lietuvių dalys pasitraukė. Tą pačią dieną susirėmimai su lenkais įvyko ties Paručių ir Kamiankos kaimais⁹⁶. Iš Valkininkų į Mielupių, Bortelių, Biekšų ir Smalninų kaimus buvo atsiųsta daugiau lenkų kareivių. Prie geležinkelio tilto ties Pamerkių kaimu pastatytos 2 patrankos⁹⁷.

Po šių susirėmimų įtampa Varėnos–Valkininkų bare pamažu atslūgo. Vasario 23 d. lenkai pasitraukė iš Paakmenės, o dar po poros dienų paliko Kalėnų ir aplinkinius kaimus. Šiapus neutralios zonos nebeliko nė vienos lenkų užimtos vietovės.

Lenkai pirmieji užėmė jiems skirtas neutralios zonos vietas ir pradėjo žymėti naują administracinę liniją, kuri Lietuvoje buvo vadinama demarkacine linija. Ją nuvedus, mūsų kariuomenės daliniai užėmė Lietuvai skirtą neutralios zonos dalį. Vėliau jie buvo pakeisti pasienio policija.

Taigi Pamerkio–Valkininkų–Rūdiškių rajone visa neutrali zona, taip pat ir Varėnos–Valkininkų–Rūdiškių geležinkelis atiteko lenkams. Šio ruožo lenkų užimtoje zonoje beveik visi gyventojai buvo lietuviai.

Ši demarkacijos linija išliko iki 1939 m. rugsėjo mėn.

III pėst. divizijos štabo duomenimis, mūšių su lenkais Valkininkų–Rūdiškių bare 1923 m. vasario 14–23 d. VI pėst. pulkas neteko 3 žmonių, 13 buvo sužeisti, 9 pateko nelaisvėn ir 1 karininkas su 2 kareiviais dingo be žinios. Paimta nelaisvėn 1 lenkų karininkas ir 9 kareiviai, o 4 kareiviai žuvo⁹⁸. M. Naujoko teigimu, ginant Lietuvos teritoriją, žuvo 8 VI pėst. pulko ir 2 IV pėst. divizijos (Alytaus įgulos) kareiviai⁹⁹.

⁹⁵ Ten pat, l. 106.

⁹⁶ IV pėst. divizijos bare 1923 02 21, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 110–111.

⁹⁷ Ten pat.

⁹⁸ L. e. III pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. A. Gepfnerio 1923 07 12 slapto rašto Nr. 236 gen. štabo operacijų skyriaus viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 144.

⁹⁹ Matas Naujokas, Kautynės su lenkais..., p. 207.

VI pėst. pulko kariai ir jo vadas plk. ltn. Pr. Tvaronas kovose parodė daug ryžo ir drąsos. 8 karininkai, tarp jų ir pulko vadas, bei apie 30 kareivių ir puskarininkų buvo apdovanoti Vyčio Kryžiais¹⁰⁰.

Aptarus 1923 m. vasario 18 d. sėkmingai pasibaigusias VI pėst. pulko kovas ties Strielčiškėmis, paminėtinas dar vienas reikšmingas įvykis – incidentas su Anglijos karo atstovu prie Lenkijos Vyriausybės gen. A. Carton de Wiart. Tą dieną III kuopos vadui kpt. P. Soltanui su savo kariais užėmus Strielčiškius ir juose įsitvirtinus, apie 16 val. iš neutralios zonos atvyko minėtas anglų generolas A. Carton de Wiart, lydimas adjutanto mjr. E. H. Grandt ir dviejų lenkų karininkų – kpt. Dunin–Wasowicz ir kpt. Mirski. Jie ieškojo prieš tai čia su lietuviais kovojusios lenkų kuopos. Mūsų kariuomenės sargybos minėtus karininkus sulaikė ir pristatė kuopos vadui, buvusiam tuo metu Zakorių kaime, kur jie pernakvojo. Rytojaus dieną anglų karininkai buvo pakviesti vykti į pulko štabą Onušcio miestelyje. Anglų generolas kategoriškai atsisakė tai daryti, pareikšdamas, jog jeigu Lietuvos vadovybė su juo norinti pasimatyti, jis sutinkąs jos palaukti Zakorių kaime. Apie tai buvo pranešta Onuškyje buvusiam VI pėst. pulko vadui plk. ltn. Pr. Tvaronui. Šis, pasitaręs su III pėst. divizijos vadu plk. ltn. I. Musteikiu, per I bataliono vadą kpt. K. Mackevičių, o šis per III kuopos vadą kpt. P. Soltaną pranešė generolui, jog, atsisakius vykti, jie į pulko štabą būsią pristatyti jėga. Vasario 19 d. rytą gen. A. Carton de Wiart su abiem lenkų karininkais, lydimi mūsų karininko Jasėno ir dviejų raitų žvalgų, apie 9 val. rogėmis atvyko į pulko štabą. Pristatant juos į štabą, fizinė jėga nebuvo panaudota, jie tik buvo nuginkluoti ir su užrištomis akimis. Minėtą misiją III pėst. divizijos vadas plk. ltn. I. Musteikis savo asmeniniu automobiliu atvežė į Kruonį, o ten buvo atsiųstas iš Kauno automobilis su kariuomenės vado gen. ltn. J. Stanaičio adjutantu, kuris anglų karininkus priėmė ir su jais išvyko į Kauną. Čia jie buvo apgyvendinti „Rūtos“ viešbutyje. Vasario 20 d. įsikišus Anglijos atstovybei, jie buvo paleisti. Kitą dieną abu anglų karininkai traukiniu per Virbalį išvyko iš Lietuvos¹⁰¹.

Apie anglų generolo ir jo palydovų sulaikymą užsienio (ypač anglų ir prancūzų) spaudoje buvo daug ir piktai rašoma. Anglijos Vyriausybė įteikė Lietuvos Vyriausybei notą ir pareikalavo pasiaiškinti. Lietuvos Vyriausybė dėl gen. A.

¹⁰⁰ Ten pat.

¹⁰¹ III kuopos vado kpt. P. Soltano 1923 02 19 d. pranešimas I bataliono vadui Nr. 21, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 46–47; VI pėst. pulko ltn. K. Jasėno 1923 02 19 pareiškimas Nr. 10 II bataliono vadui, Ten pat, l. 47–48; VI pėst. pulko vado plk. ltn. Pr. Tvarono 1923 02 21 pareiškimas Nr. 10 III pėst. divizijos vadui plk. ltn. I. Musteikiui, Ten pat, l. 43; L. e. gen. štabo operacijų skyriaus viršininko p. kpt. S. Pundzevičiaus 1923 03 01 paaiškinimas apie patekimą į Lietuvos teritoriją anglų gen. A. Carton de Wiart ir mjr. E. H. Grandt, Ten pat, l. 62.

Carton de Wiart sulaikymo Anglijos Vyriausybės atsiprašė.

Karo istorikas plk. ltn. K. Ališauskas vėliau išėivijos spaudoje gyrė anglų generolą kaip tikrą anglų džentelmeną, apie jo sulaikymą niekam nieko nesakiusi¹⁰². Tačiau visiškai kitokio įvertinimo minėtas anglų generolas susilaukė išėivijos spaudoje iš plk. O. Urbono. Jo teigimu, šis generolas buvęs „100% aršus lenkomanas“, gynęs vien tik lenkų interesus, kiekviena proga mėginęs lietuvius ižeisti ir pažeminti. Generolo knygoje „Laiminga odisėja“ akivaizdžias jo simpatijos lenkams ir neapykanta lietuviams. Dar 1923 m. jis gavęs Lenkijoje išsinuomoti dvarą, už kurį nereikėjo lenkams mokėti nė vieno zloto nuomos. Ten išgyvenęs iki II pasaulinio karo. Knygoje minima, kad net pats Pilsudskis, pasikvietęs pas save šį generolą, padėjo jam už tą didelį patarnavimą, kurį jis padaręs Lenkijai¹⁰³.

5. Lenkų karinės akcijos neutralios zonos Širvintų–Giedraičių ruože

1921 m. pradžioje šį neutralios zonos barą nuo dešiniojo Neries upės kranto ties Valiukiškių kaimu iki Latvijos sienos ties Kurzumo dvaru saugojo I pėst. divizija. Nagrinėjamoju laikotarpiu jai paeiliui vadovavo: gen. ltn. St. Nastopka (1920 08 23–1921 07 29), gen. ltn. K. Kleščinskas (1921 07 29–1923 08 03), plk. P. Tamašauskas (IV pėst. pulko vadas), nuo 1923 08 03 tas pareigas ėjęs laikinai. Divizijos štabas buvo Ukmergėje. Diviziją sudarė I, IV ir VII pėst. pulkai, IV ir X lauko baterijos, šarvuotas automobilis ir pionierių būrys. Prie divizijos dar buvo priskirtas III dragūnų „Geležinio Vilko“ pulko vienas eskadronas, kuris dislokuotas Zarasuose¹⁰⁴.

IV pėst. pulkas (vadas – kpt. J. Variakojis) saugojo barą nuo Valiukiškių iki Rimučių kaimo imtinai. Pulko štabas buvo Paširvinčio dvare. Pulku buvo priskirta X lauko baterija, būriais suskirstyta Musninkų dvare ir Michailiškių vienkiemyje. Minėtą barą pulkas gynė vieno bataliono pajėgomis. Jo štabas buvo Musninkuose, kiti du batalionai buvo atsargoje: vienas Levainių dvaro rajone, o kitas Musninkuo-

¹⁰² K. Ališauskas, Kautynės prie Valkininkų ir Rūdiškių geležinkelio ruožo 1923 m. vasario 15–23 d., *Karys*, Niujorkas, 1972, Nr. 9, p. 327.

¹⁰³ O. Urbonas, Anglų generolo sulaikymas, *Karys*, Niujorkas, 1973, Nr. 4, p. 127.

¹⁰⁴ I pėst. divizijos štabo karo dienynas kovų su lenkais metu (1921–1922 m.), *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 337, l. 1.

se. Batalionai jiems patikėtą barą saugojo iš eilės, pasikeisdami¹⁰⁵.

Barą nuo Rimučių kaimo iki Giedraičių ežero vakarinio kranto saugojo I pėst. pulkas (vadas – mjr. Vl. Skorupskis). Jo štabas buvo Bartkūnų kaime, netoli Ukmergės–Širvintų plento. Pulkas barą taip pat saugojo vienu batalionu, kurio štabas buvo Staškūniškyje. II batalionas buvo išsidėstęs Rubikonių kaimo apylinkėje, o III – Bagaslaviškio miestelyje.

VII pėst. pulkas (vadas – plk. lt. Edv. Adamkevičius) ir jo štabas buvo Ukmergėje. Čia buvo ir divizijos maisto, pašaro bei artilerijos sandėliai¹⁰⁶.

1921 m. vasario 1 d. divizijos vado gen. lt. St. Nastopkos įsakymu IV ir VII pėst. pulkai apsikeitė vietomis – baro apsaugą perėmė VII pėst. pulkas. Be to, šio pulko vadui buvo įsakyta perimti savo žinion tilto per Nerį ties Čiobiškiu apsaugą ir pastatyti ten nuolatinę sargybą¹⁰⁷.

Priklausomai nuo nestabilios politinės situacijos ir neutralios zonos pasienyje vykstančių dažnų lenkų kariuomenės pergrupavimų ir jos veiksmų, lietuvių karinių dalių (batalionų, kuopų, sargybų) dislokacija taip pat dažnai buvo keičiama.

Vietoje lenkų spaudoje skelbiamos gen. L. Želigovskio kariuomenės demobilizacijos 1921 m. vasario mėn. pabaigoje pastebėtas jos mobilizavimas ir raginimas kovų su lietuviais metu iš Lenkijos atvykusiems kariamais pasilikti Vilniaus krašte savanoriais arba papildyti organizuojamos vietinės milicijos bei partizanų būrius. Vasario 22 d. bare prieš Širvintas buvo išsidėstęs lenkų I Vilniaus pulkas, kurio štabas – Maišiagalėje. Čia buvo telkiamos vis naujos pėstininkų dalys. Bare prieš Giedraičius sutelktas XIII ulonų pulkas, kurio štabas buvo Paberžėje. Lenkų karinė vadovybė niekaip negalėjo atleisti lietuviams už patirtą gėdingą pralaimėjimą 1920 m. lapkričio mėn. pabaigoje ties Širvintomis, Giedraičiais bei Musninkais ir, pasitaikius pirmai progai, siekė revanšo¹⁰⁸.

Kaip jau minėjome, nuo 1920 m. pabaigos abiejų pusių (lietuvių ir lenkų) kariams buvo draudžiama peržengti neutraliąją zoną. Iš pradžių ir vieni, ir kiti šio reikalavimo laikėsi. Tačiau jau 1921 m. pabaigoje lenkai nedidelėmis partizanų grupėmis ėmė vykdyti ne tik neutralios zonos gyventojų, bet ir jos pasienyje buvusių lietuvių lauko sargybinių, sargybų ir net užtvarų užpuldinėjimus ir apšaudymus. Toliau tie užpuldinėjimai įvairiose Širvintų–Giedraičių rajono vietose vyko 2–3 kartus per savaitę, juose neretai dalyvaudavo ir uniformuoti reguliariosios kariuomenės kariai.

¹⁰⁵ Ten pat.

¹⁰⁶ Ten pat, l. 4.

¹⁰⁷ Ten pat, l. 5, 9.

¹⁰⁸ Ten pat, l. 7–8.

Pirmas toks 15 ginkluotų lenkų kareivių apsilankymas neutralioje zonoje įvyko jau 1921 m. sausio 14 d. netoli Širvintų esančiame Beržės kaime. Apiplėšę gyventojus, lenkai pasitraukė¹⁰⁹. Naktį iš vasario 3 d. į 4 d. į Viršuliškių dvarą atvykę lenkai ėmė šaudyti į Daubariškio kaime buvusias lietuvių sargybas. Dviejų lenkų kulkosvaidžių ugnis buvo atidengta ir iš Papiernios kaimo. Lenkai kurį laiką šeimininkavo minėtame Papiernios bei Paspėrių ir Meiliūnų kaimuose¹¹⁰.

Tuo metu netoli Širvintų miestelio buvusiam Akmenių dvare stovėjo I pėst. pulko kuopa. Kovo 18 d. jos vadas, gavęs žinią, jog Širvintų link artėja lenkų kareivių kuopa, pasiuntė 4 kareivius į miestelį žinios patikrinti. Širvintose tie kareiviai lenkų buvo netikėtai užklupti, pateko nelaisvėn ir 3 vietoje sušaudyti, vienam iš jų pavyko pasprukti. Tuo metu į pietus nuo Širvintų miestelio sargyboje buvę VII pėst. pulko 2 kareiviai, išgirdę šaudymą, nuėjo pasižvalgyti. Jie irgi lenkų buvo suimti ir ties Kielių kaimu taip pat sušaudyti. Apiplėšę keletą miestelio gyventojų, lenkai pasitraukė. Nužudyti lietuvių kariai kovo 19 d. buvo iškilmingai palaidoti Ukmergės kapinėse¹¹¹.

Kraupų nusikaltimą lenkai įvykdė tų metų kovo 22 d. Įtardami palankumu lietuviams, jie Jauniūnų kaime sušaudė kleboną kunigą Kazimierą Lajauską¹¹² į Vilnių vykusį pirkti Zibalų bažnyčiai liturginių daiktų. Ši žinia sukrėtė Lietuvos visuomenę.

Lenkams į neutralios zonos pasienį Širvintų–Giedraičių bare telkiant vis daugiau kariuomenės ir padažnėjus jų provokacijoms, generalinis štabas 1921 04 16 įsakė I, IV ir VII pėst. pulkų vadams griežčiau kontroliuoti savo karių, šaulių bei partizanų veiksmus, neleisti jiems peržengti neutralios zonos linijos, kad nesudarytų lenkų vadovybei preteksto imti prieš Lietuvą stambių puolamųjų veiksmų ir užgrobti jos naujų teritorijų. Nusizengusius šiam įsakymui įsakyta perduoti karo lauko teismui¹¹³.

1921 m. gegužės 17–18 d. I pėst. divizijos dalių dislokacijoje įvyko tam tikrų pokyčių. I pėst. pulkas su I baterija, šarvuotu automobiliu ir automobilių būriu persikėlė į Ukmergės rajoną ir perėmė iš jame buvusio IV pėst. pulko visas įgulas bei sargybas. Jis liko I pėst. divizijos rezerve. Iki tol šio pulko saugotą barą perėmė kpt. J. Variakojo vadovaujamas IV pėst. pulkas su IV lauko baterija¹¹⁴.

¹⁰⁹ Ten pat, l. 2.

¹¹⁰ Ten pat, l. 5.

¹¹¹ I pėst. divizijos vado gen. lttn. St. Nastopkos 1921 03 20 telefonograma Nr. 76 generalinio štabo viršininkui, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 305, l. 49–50.

¹¹² I pėst. divizijos štabo karo dienas..., *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 337, l. 11.

¹¹³ Ten pat, l. 14.

¹¹⁴ Ten pat, l. 22.

Tačiau tuo persitvarkymai I pėst. divizijos gyvenime nesiliovė. 1921 m. liepos 29 d. I pėst. divizijos vadą gen. ltn. St. Nastopką paskyrus kariuomenės inspektoriumi, vadovavimą divizijai perėmė plk. K. Kleščinskas¹¹⁵. Rugsėjo 19 d. VII pėst. pulkas (vadas – plk. ltn. Edv. Adamkevičius) buvo perkeltas į Žiežmarius III pėst. divizijos vadovybės žinion. Tuo tarpu į Ukmergę I pėst. divizijos vadovybės žinion buvo atsiųstas iš III pėst. divizijos rezerve buvęs III pėst. pulkas (vadas – mjr. A. Jakaitis), kuris perėmė iš I pėst. pulko visas įgulos sargybas¹¹⁶. Iki tol saugotą VII pėst. pulko barą perėmė I pėst. pulkas (vadas – mjr. Vl. Skorupskis). IV pėst. pulko vadą kpt. J. Variakojį dar rugsėjo 1 d. paskyrus eiti III pėst. divizijos štabo viršininko pareigas, vadovauti minėtam pulkui buvo paskirtas plk. P. Tamašauskas¹¹⁷.

Po visų šių pertvarkymų 1922 m. sausio 1 d. I pėst. divizijoje buvo I, III ir IV pėst. pulkai, I artilerijos pulko I, IV ir VII baterijos ir laikinai priskirtos karinės dalys: II pionierių kuopa, I automobilių komanda ir šarvuotas automobilių būrys. Divizijos štabas su komandomis ir toliau liko Ukmergėje. I pėst. pulkas saugojo barą nuo Valiukiškių kaimo prie Neries iki Rimučių kaimo. Baras, kaip ir anksčiau, buvo saugomas vienu batalionu, kurio štabas buvo Paširvinčio dvare. Kuopų vadai buvo Kunigiškiuose, Musninkuose ir Lapšių dvare. Kitos pulko dalys buvo atsargoje Gelvonų dvaro rajone. Pulko štabas irgi buvo Gelvonų dvare.

IV pėst. pulkas užėmė barą nuo Rimučių kaimo iki Giedraičių miestelio imtinai. Jo štabas buvo Šešuoliuose. Pulkas barą saugojo taip pat vienu batalionu, kurio štabas buvo Staškūniškio kaime. Kuopų vadai buvo Akmenių, Šešuolių, Martyniškių kaimuose. Kitos pulko dalys buvo atsargoje Šešuolių miestelio rajone.

III pėst. pulkas saugojo barą nuo Giedraičių iki sienos su Latvija. Barui ginti buvo skirtas taip pat vienas batalionas, kurio štabas buvo Utenoje. Kuopų vadai buvo Molėtuose, Kuktiškėse ir Gateliuose. Pulko štabas ir kitos dalys, kaip minėjome anksčiau, buvo Ukmergės mieste ir rajone¹¹⁸.

Lenkų karinė vadovybė, siekdama revanšo dėl anksčiau minėto pralaimėjimo lietuviams 1920 m. pabaigoje, neutralioje zonoje išskirtinį dėmesį skyrė Širvintų bei Giedraičių vietovėms ir bet kokiais būdais siekė jas užimti. Šios vietovės lenkams buvo itin reikšmingos keliais aspektais: a) strateginiu – nuo stambaus Širvintų miestelio iki Vilniaus tebuvo apie 50 km, o nuo Giedraičių – dar mažiau; b) abu miesteliai ir jų apylinkės buvo smarkiai sulenkinti ir dalis

¹¹⁵ 1921 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei, *LCVA*, f. 384, ap. 1, b. 37, l. 231.

¹¹⁶ I pėst. divizijos štabo karo dienynas..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 337, l. 40.

¹¹⁷ 1921 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei, *LCVA*, f. 384, ap. 1, b. 37, l. 266.

¹¹⁸ I pėst. divizijos štabo karo dienynas..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 337, l. 59.

jų gyventojų siekė prisijungimo prie Lenkijos. Be to, neutralios zonos teritorijoje – Širvintose – buvo susikūrusi lietuviškoji valdžia – valsčiaus valdyba, kuri Tautų Sąjungos kontrolės komisijos buvo įgaliota atlikti vietos administracijos ir teismo reikalus. Pastarasis faktas lenkus labai siutino.

Todėl neatsitiktinai jau 1921 m. gruodžio mėn. prieš lietuvių I pėst. divizijos saugomą barą lenkų karinė vadovybė sutelkė dideles karines pajėgas. Ypač daug buvo sukoncentruota kavalerijos. Vis dažniau uniformuoti lenkų kariai ėmė pulti lietuvių sargybas. Lietuviams palanki Širvintų milicija, susiorganizavusi iš vietinių apylinkės jaunų vyrų, neįstengė viena Širvintų miestelio ir jo gyventojų apginti. Pastebėję ar sužinoję apie besiantinančius lenkų partizanus, jie palikdavo miestelį, bėgdavo į Akmenius, kur buvo IV pėst. pulko kuopos karių rezervas su viršininku, ir prašydavo pagalbos. Tokiais atvejais lietuvių kariai patikrindavo gresiančio pavojaus mastą ir, jei leisdavo laikas ir įsitikindavo, jog lenkai tikrai artėja prie Širvintų, atskirų sargybinių šautuvų ugnimi, dažniausiai iš tolokų distancijų, juos apšaudydavo ir priversdavo pasitraukti.

Tuo metu Širvintų milicijos organizavimu ir jos veikimu rūpinosi pats Širvintų valsčiaus viršaitis Povilas Žukauskas ir jo pagalbininkai Petrauskas ir Grudzys. Viršaitis itin sumaniai ir rūpestingai veikė lietuvių naudai ne tik organizuodamas miliciją, pildydamas fiktyvias knygas (bylas), reikalingas atsiskaityti Tautų Sąjungos kontrolės komisijos nariams, bet ir palaikė glaudžius ryšius su IV pėst. pulko štabu ir baro viršininku. Atvykdamas kartas nuo karto į Šešuolius, jis pranešdavo štabui apie sužinotus lenkų planus, bendrą padėtį Širvintose ir apylinkėse. Lenkams pradėjus atkakliau miestelį puldinėti ir iškilus grėsmei jį prarasti, pageidaudavo būtinai suteikti ginkluotą karinę pagalbą jam apginti. Pulko vadovybė gerai suprato, jog lenkams užėmus Širvintas ir juose įvedus savąją tvarką netoli esančiuose Akmenių ir Šnipionių kaimuose pulko sargybų padėtis būtų neįmanoma¹¹⁹. Nuo to laiko lietuvių artimiausios sargybos buvo perspėjamos ir turėjo galimybę suteikti Širvintoms pagalbą, dažniausiai panaudodamos šautuvų ugnį ir priversdamos lenkus pasitraukti.

Tačiau vėliau, lenkams pradėjus puldinėti Širvintas vis didėjančiomis pajėgomis ir iškilus pavojui netekti Širvintų, ši ryšio priemonė neteko pirmąkart vertės, kol reikėjo ieškoti naujų sprendimų.

Apie pasunkėjusią padėtį buvo informuota karo vadovybė Kaune ir paprašyta sutikimo pulkui veikti lenkų pavyzdžiu, t. y. leisti saugoti ir ginti Širvintas perrengtiems civiliais rūbais kariams. Tačiau karo vadovybė, nors ir gerai suprato gresiantį

¹¹⁹ Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko partizanų neutralioje zonoje Širvintų–Giedraičių rajone 1922–1923 m. kautynių aprašymas, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 3.

Širvintoms pavojų, peržengti neutralią zoną laikė rizikingu ir neleistinu dalyku. Ji motyvavo tuo, jog: 1) tai lenkams suteiktų pagrindą atvirai pulti žymiomis kariėmis pajėgomis ir užimti Širvintas; 2) taip pasielgus, Tautų Sąjungos kontrolės komisija Lietuvos valdžiai pridarytų daug nemalonumų. Be to, ir Lietuvos Vyriausybė niekada nebūtų nesutikusi sulaužyti Tautų Sąjungos kontrolės komisijai duoto pasižadėjimo neleisti kariams peržengti neutralios zonos.

Tačiau pulkas, siekdamas žūtbut išlaikyti Širvintas ir Giedraičius savo rankose, pasiryžo jokių būdu neišleisti lenkų į šiuos miestelius. Neturėdamas kitos galimybės tai atlikti, jis, remdamasis lenkų pavyzdžiu, griebėsi nelegalių priemonių – prisiimdamas sau atsakomybę, savarankiškai, nepaisydamas Vyriausybės nusistatymo, įleido į neutralią zoną perrengtus civiliais rūbais savo karius. Taigi nuo 1922 m. gegužės 1 d. prasidėjo IV pėst. Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko karių partizaninė veikla neutralioje zonoje¹²⁰.

Pirmąjį partizanų būrelių branduolį sudarė IV pėst. pulko VII, VIII ir IX pėstininkų ir II kulkosvaidžių kuopų kariai savanoriai, ginkluoti vienu lengvuju kulkosvaidžiu. Tam būreliui vadovauti pasisiūlė ltn. Petras Inickas, pavaduotojas – ltn. Domas Kavaliauskas. Palikus kuopose visus tapatybę įrodančius dokumentus, kariams buvo išduoti fiktyvūs asmens liudijimai su Širvintų valsčiaus viršaičio P. Žukausko ir raštvedžio J. Ūsavičiaus parašais, patvirtinti valsčiaus antspaudu. Juose buvo nurodyta, jog šie žmonės neutralios zonos įvairių kaimų gyventojai¹²¹.

Šis partizanų būrelis savo tarnybą neutralioje zonoje vykdė gana sėkmingai, nors šių drašuolių veikla buvo itin pavojinga ir daug sunkesnė negu atvirose kautynėse. Patekusieji vieni kitiems nelaisvėn, jie tuoj pat vietoje būdavo sušaudomi. Jiems išstisus naktis teko budėti saugant miestelį ir beveik kas antrą naktį atremti smulkius netikėtus lenkų puolimus, pasiskirstant į sargybas į rytus, pietus ar vakarus nuo Širvintų, o būrelio branduoliui – miestelyje prie tilto. Poilsiu dienomis metu dažniausiai pasilikdavo Širvintos upės pakrantėje arba kartais dalis jų pasitraukdavo į Akmenius.

Tuo metu lenkų partizanai į neutralią zoną dažnai pasikviesdavo kariuomenės dalis. Kariai čia ieškodavo maisto bei pašaro ir skleidė gandus, jog netrukus neutrali zona bus jų užimta. Rytinė neutralios zonos dalis buvo nuolatinėje lenkų partizanų („Milicija Ludowa Pasu Neutralnego“) priežiūroje. Neutralios zonos komendantu (neįgaliotu Santarvininkų komisijos) savavališkai buvo pasiskelbęs Virbalis (buvęs Kauno miesto milicijos vadas, išdavikiškai perėjęs lenkų pusėn),

¹²⁰ Ten pat, l. 4.

¹²¹ Ten pat, l. 5.

pasivadinęs Sartonu. Jo štabas buvo Viršūniškių kaime. Lenkų partizanų užimta linija ėjo per Kernavę, Meiliūnų, Papiernios, Kantrimiškio, Avižonių, Ramaškonių, Alionių kaimus, o Giedraičių rajone – Akmenos, Pustilkos kaimus. Kiekviename iš šių kaimų stovėjo 5–10 ginkluotų partizanų grupės, vadovaujamos viršininkų. Dauguma partizanų buvo atsiųsti iš Vilniaus ir kt. dalių demobilizuoti kareiviai. Partizanai buvo gerai aprūpinti, jiems mokamas 25000–30000 lenkų markių atlyginimas per mėnesį. Grupės buvo gerai ginkluotos, didesniosios turėjo kulkosvaidžius. Jų komendantas Virbalis–Sartonas aprūpindavo partizanus reikiama dokumentais bei leidimais nuvykti į Vilnių. Širvintų valsčiaus valdybos išduoti dokumentai čia negaliojo¹²².

Širvintų ir Giedraičių miestelių gyventojai dėl nuolatinių partizanų susišaudymų buvo be galo įbauginti. Jiems teko patirti daug moralinių bei materialinių skriaudų. Susirėmimų metu tarp gyventojų būdavo užmuštų ir sužeistų. Jie maldavo mūsų partizanus ir pulko vadovybę neišleisti lenkų į miestelius, bandė sulaikyti lenkų puolimus ir taikiu būdu. Antai 1922 m. gegužės 27 d. buvo sukvietas Širvintų miestelio ir apylinkių žymesnių asmenų susirinkimas, išrinkta komisija, į kurią įėjo Širvintų bažnyčios kunigas Jonas Novickis, Stanislovas Kojala, Jonas Ūsavičius, Jonas Adomavičius, Juzefas Siemanavičius ir kt., kuri turėjo derėtis su lenkų neutralios zonos komendantu Virbaliu–Sartonu. Derybos nuėjo niekais, kadangi pastarasis išdidžiai ir ultimatyviai pareikalavo, kad lietuvių partizanai ir milicija tuojau paliktų Širvintas ir neutralią zoną, teigdamas, jog jis esąs paskirtasis jos viršininkas¹²³.

Tačiau lenkai, negalėdami įveikti ir įsibrauti į Širvintas, ruošėsi atkeršyti lietuvių partizanams, gerokai sustiprinę savo jėgas. 1922 m. naktį iš birželio 12 d. į 13 d. įvyko pirmosios iš žymesnių kautynių tarp mūsų partizanų ir lenkų neutralioje zonoje. Tą naktį ltn. D. Kavaliauskas su grupele partizanų budėjo Širvintose. Į vakarus, pietus ir pietvakarius nuo Širvintų miestelio sustatęs 5 postus, pats su vienu eiliniu budėjo milicijos patalpose pietinėje miestelio dalyje. Ltn. P. Inickas su lietuviais partizanais budėjo Akmenuose. Apie 1 val. pasigirdo pirmieji lenkų šūviai. Greit iš vakarų pusės pasirodė lenkų grandinė ginkluota lengvuju kulkosvaidžiu, ji artinosi pamažu, apšaudydama žydų kapines, kur buvo lietuvių postas. Netrukus pasirodė dar dvi lenkų grandinės su lengvaisiais kulkosvaidžiais, iš kurių viena slinko nuo Kelių kaimo, o kita – nuo Paširvinčio dvaro pusės. Mūsų postų sargybiniai traukėsi į pietinę miestelio dalį, iš kur

¹²² I pėst. divizijos štabo viršininko kpt. J. Lanskoronskio 1922 04 25 slaptas raštas Nr. 27 I pėst. pulko vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 17.

¹²³ Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 5–6.

apie 3 val. 30 min. pradėjo bendrai veikti prieš iš pietų atslenkančias grandines. Kovodami pietinėje dalyje mūsų partizanai tapo atkirsti nuo šiaurinės miestelio pusės, nes lenkų grandinė, slinkusi žydų kapinių link ir atstūmusi iš ten mūsų postą, įsiveržė į miestelį ties bažnyčia. Todėl ltn. D. Kavaliausko jėgos liko atkirstos nuo savo rezervo ir lenkų apsuptos iš trijų pusių. Ltn. D. Kavaliauskas, pasinaudojęs tebesančia ankstyvo ryto tamsa, prasiveržė Rimučių kaimo link. Pasiekęs mišką sustojo ir pradėjo kontrpuolimą prieš lenkus, kurių grandinės jau buvo įsiveržusios ir užėmusios pietinę Širvintų miestelio pusę. Tuo pat metu ltn. P. Inickas, padalijęs savo rezervą į dvi dalis, pradėjo puolimą. Viena grupė su lengvuju kulkosvaidžiu, kuriai jis pats vadovavo, prisitartinusi prie Širvintos upės pakraščiu, netikėtai atakavo lenkus iš rytų pusės. Antra grupė, vadovaujama jaun. psk. J. Dovydeno, puolė vieškeliu. Dabar jau lenkai mūsų link buvo apsupti iš trijų pusių: iš vakarų juos supo ltn. D. Kavaliauskas, iš šiaurės – jaun. psk. J. Dovydenas ir iš rytų ltn. P. Inickas su savo grupėmis spaudė lenkus.

Lenkai kontrpuolimo neatlaikė. Nors jų vadai stengėsi sulaikyti savuosius šaukdami „Pirmyn, pirmyn!“ („Naprzód, naprzód“), o kartais net lietuviškai „Valio!“, veikiausiai norėdami suklaidinti mūsų link, tačiau visos trys susipainiojusios grupės paskubomis, atsišaudydamos, traukėsi pietų pusėn – Kelių kaimo link.

Iš 150 dalyvavusių kautynėse lenkų dauguma buvo uniformuoti ulonai. Šiose kautynėse lenkų jėgos 5–6 kartus viršijo lietuvių jėgas. Lenkų nuostoliai, patikimų vietinių gyventojų žiniomis, buvo tokie: 3 nukauti, 3 sunkiai ir 8–10 lengvai sužeisti. Lietuvių – mirtinai sužeistas jaun. psk. J. Dovydenas, kuris dar, nors ir sunkiai sužeistas, nušovė vieną lenką. Su buvusiais partizanis milicinininkas Aleksandras Molis pateko į lenkų nelaisvę ir buvo vietoje sušaudytas.

Kautynių metu gerokai nukentėjo ir Širvintų miestelis: nukautas 1 žydų tautybės gyventojas, o keletas buvo lengvai sužeisti. Iš viso mūsų partizanų būrelio, veikusio labai drąsiai ir energingai, ypač verti pagarbos abu vadai – ltn. P. Inickas ir ltn. D. Kavaliauskas, jaun. psk. J. Dovydenas, jaun. psk. Vaclovas Daukšys ir eil. Stasys Staškus ir kt.¹²⁴

Kadangi šiose kautynėse IV pėst. pulkas turėjo nuostolių (keletas karių užmušta ir sužeista), partizanų veikimo neutralioje zonoje paslapties nuo vadovybės išlaikyti nebuvo galima. Teko su baime pranešti ir neramiai laukti karo vadovybės bei Vyriausybės reagavimo. Tačiau iš abiejų buvo sulaukta visiško moralinio pasitenkinimo ir pritarimo. Pats kariuomenės vadas gen. ltn. J. Stanaitis ir generalinio štabo viršininkas gen. ltn. M. Katchė dalyvavo žuvusiųjų karžygių

¹²⁴ 1922 m. birželio 12–13 d. įvykių dėl Širvintų aprašymas, *LCVIA*, f. 929, ap. 3, b. 399, l. 28.

laidotuvėse Ukmergėje ir ant jaun. psk. J. Dovydėno lavono krūtinės užsegė Vyties Kryžių. Nuo tos dienos tiek Vyriausybės, tiek karo vadovybės nusistatymas dėl Širvintų gynybos griežtai pasikeitė pulko naudai. Vyriausybės vardu buvo padėkota už atliktą vertingą žygį, pažadėta patenkinti pulko pageidavimus, nekliudyta peržengti neutralios zonos. Kartu buvo įspėta ir toliau veikti kuo atsargiausiai, kaip ir iki tol – be dokumentų ir uniformų. Nuo tos dienos pulko vadui buvo leista padidinti partizanų skaičių iki 64 žmonių. Teigiamai buvo išspręstas klausimas ir dėl partizanų aprūpinimo maistu bei alga. Vyriausybės nutarimu nuo 1922 m. liepos 1 d. pulkas pagal įstatymą gavo teisę leisti partizanus neribotų atostogų, aprūpinti maistu iš pulko atsargų. Vidaus reikalų ministerija padidino ir jų algas: karininkams buvo mokama po 1500, o kareiviams – po 880 auksinų per mėnesį. IV pėst. pulkas privalėjo juos aprūpinti ginklais¹²⁵.

Po anksčiau minėto pralaimėjimo lenkai nenurimo. Priešingai – agentų bei pabėgėlių iš neutralios zonos gyventojų pranešimais, lenkai ruošėsi naujam Lietuvos puolimui. Birželio 25 d. Virbalis, nuvykęs į Vilnių ir pranešęs savo rėmėjams apie padėtį neutralioje zonoje, gavo specialius nurodymus tolesnei veiklai. Grįžęs iš Vilniaus jis reklamavo, jog į neutralią zoną atvyksią naujų jėgų, su kurių pagalba ne tik užimsią Širvintas ir Giedraičius, bet išvysią lietuvius iš visos buv. Vilniaus gubernijos. Jiems, t. y. neutralios zonos gyventojams, padėsia ir pačios Lietuvos gyventojai, puldami lietuvius iš užnugario. Jis melagingai tvirtino, jog Vilniuje yra labai daug lietuvių karių, pabėgusių iš Lietuvos kariuomenės, kurie, nenorėdami Lietuvos valdžios ir jos tvarkos, nori grįžti į savo gimtąsias vietas¹²⁶.

Tomis dienomis iš Silezijos ir kt. Lenkijos kraštų į Vilnių vyko ešelonai civilių žmonių, kurie buvo registruojami į tam tikras specialias knygas, jiems buvo skiriamas maistas ir algos. Birželio 26 d. atvykus tokiam 200 žmonių ešelonui iš Silezijos, vienas iš atvykusiųjų pareiškė, jog jie tuojau eisą mušti lietuvių, su kuriais nebus net ko peštis, baigdamas žodžiais: „Dabar, kai mes atžygiuosim į lietuvių frontą, kai įkrėsime lietuviams, tai jus cholera griebės“ („teraz jak my przdzym na litewski front, jak zasypim litwinow (...), to ich cholera wezmie“) ¹²⁷.

Liepos mėn. pradžioje lenkų partizanų judėjimas aktyvėjo ne tik neutralioje zonoje, bet ir mūsų karinių dalių užnugaryje. Šių partizanų (vietinių gyventojų vadinamų plėšikais – *V. L.*) tikslas buvo užpulti vien tik atskiras mūsų kariuomenės dalis ir jas apiplėšti (civilių asmenų jie nekliudė). Išplėstas valdiškas turtas,

¹²⁵ Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 7.

¹²⁶ I pėst. divizijos štabo viršininko kpt. J. Lanskoronskio 1922 07 04 santrauka paskutinių žinių apie lenkų veiksmus ir sumanymus Nr. 53, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 29.

¹²⁷ Ten pat.

arkliai ir kita buvo gabenama į neutralią zoną ir ten perduodama lenkams. Pastarieji tokiems plėšikams duodavo pinigines dovanas.

Šie užnugariniai partizanai–plėšikai palaikė ryšius su neutralios zonos partizanais. Iš jų gaudavo atitinkamus nurodymus bei atlyginimus už atliktus „darbus“. Jų skaičius neviršijo 15–20 žmonių. Mūsų kariuomenės užnugaryje jie turėjo palankių asmenų, kurie juos slėpė ir teikė materialią pagalbą¹²⁸.

Liepos 19–21 d. d. mūsų kariuomenės dalys Gelvonų apylinkės miškuose sugavo 11 tokių lenkų partizanų–plėšikų. Tardymo metu paaiškėjo, kad dar birželio mėn. juos suorganizavo neutralios zonos komendantas Virbalis–Sartonas ir pasiuntėi į Gelvonų apylinkių miškus. Šio būrio vadas buvo Jonas Grušeckis (Jan Gruszecki), kilęs iš Ukmergės apskr. Gelvonų valsč. Budos kaimo. Jo pagalbininku buvo Bonifacas Rimkevičius, kilęs iš Gelvonų valsč. Alekniškių kaimo. Tokių užfrontinių partizanų–plėšikų skaičius siekė iki 30 žmonių, tarp jų buvo kilusių iš Lenkijos ir buv. Minsko gubernijos vietovių. Maistą jie gaudavo iš vietinių gyventojų dažniausiai iš vietinių dvarininkų. Algą (15000 lenkų markių) ir ginklus iš neutralios zonos pristatydavo Virbalis–Sartonas¹²⁹.

Neutralios zonos partizanai (virbalininkai) buvo skirstomi į dvi rūšis: rikiuotės ir ne rikiuotės. Rikiuotės partizanų, priklausančių Virbaliui, buvo apie 150 žmonių. Beveik visi jie buvo atsiųsti iš Lenkijos, atitarnavę kariuomenėje, dezertyrai iš Sovietų Rusijos ir iš Lietuvos kilę buvę lenkų kareiviai, neturintys pragyvenimo šaltinio. Jiems buvo mokama 15000 lenkų markių alga ir suteiktas mundiravimas.

Ne rikiuotės partizanai buvo iš vietinių gyventojų, nuolat gyvenusių savo kaimuose, kurie kartas nuo karto būdavo sušaukiami atlikti kokiai nors užduočiai. Šiems partizanams taip pat buvo mokama 15000 lenkų markių mėnesinė alga ir duodami ginklai. Maisto ir drabužių jie negaudavo. Širvintų–Giedraičių rajonuose tokių ne rikiuotės partizanų skaičius siekė apie 60 žmonių. Jie irgi buvo ginkluoti gerais ginklais. Virbalio–Sartono teigimu, ginklais, pinigais, mundiravimu, batais. Kitais reikmenimis aprūpindavo Vilniaus „Z. B. K.“ organizacija. Be to, Virbalio–Sartono žinioje buvo vienas ulonų eskadronas, tam tikras pėstininkų skaičius, kurie buvo Jauniūnų kaime ir su kuriais telefonu buvo palaikomas ryšys. Iškilus pavojui iš lietuvių pusės, kiekvieną akimirką buvo galima išsikviesti reikiamą pagalbą. Lenkų partizanų tikslas ir toliau liko išvyti iš Širvintų miestelio lietuvių miliciją, įtraukti lietuvius į lemiamą mūšį ir drauge su

¹²⁸ L. e. I pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. S. Skimundrio 1922 07 10 dienos pranešimas I pėst. divizijos vadui Nr. 58, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 49.

¹²⁹ L. e. I pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. S. Skimundrio 1922 07 23 dienos pranešimas Nr. 69 I pėst. pulko vadui Nr. 58, Ten pat, l. 51.

užfrontiniais partizanais vyti juos iki Šventosios upės. Virbalis–Sartonas uždraudė vartoti žodį „partizanas“ (už tai net imta bausti dabokle): buvusieji partizanai nuo to laiko privalėjo vadintis neutralios zonos milicininkais („Milicja Ludowa Pasu Neutralnego“)¹³⁰.

Neutralios zonos lenkų partizanų aktyvią veiklą drąsino ir skatino 1922 m. vasarą Vilniuje bei jo apylinkėse sutelktos stambios lenkų kariuomenės pajėgos, kuriomis visada buvo galima pasiremti. Tuo metu čia veikė pilnos sudėties 19–oji ir 29–oji pėst. divizijos su dviem artilerijos pulkais, 4 ulonų pulkai (iš jų vienas Švenčionių rajone), 3–ias pionierių pulkas ir 3–ias sunkiosios artilerijos pulkas. Prie neutralios zonos mūsų I pėst. divizijos saugomame bare dar buvo išdėstyti 5 atskiri batalionai, vadinami „colnyje baony“: 81–as – Maišiagalos, 29–asis – Pabradės, 42–asis – Kaltinėnų, 32–asis – Linkmenų ir 4–asis – Dūkšto rajonuose¹³¹.

1922 m. birželio 4 d. milicijos komendanto Virbalio–Sartono įsakymu į Kantrimiškio kaimą buvo sušaukti visi neutraliosios zonos kaimų šaltyšiai naujam Širvintų valsčiaus viršaičiui rinkti. Rinkimuose dalyvavo 15 šaltyšių. Viršaičiu buvo išrinktas Virbalis–Sartonas, o milicijos komendantu – jo pagalbininkas Dicas (Dic), kuris buvo kilęs iš Varšuvos¹³².

Toliau Vilniaus krašte augant kariuomenės skaičiui ir aktyvėjant nepakenčiamai jų partizanų veiklai neutralioje zonoje, I pėst. divizijos, saugojančios 180 km pločio barą, padėtis darėsi itin sudėtinga. Ją dar labiau komplikavo vykdomas spartus Lietuvos kariuomenės skaičiaus mažinimas. Nors pagal tuometinius etatus 3 pėst. pulkų I pėst. divizijoje turėjo būti 7950 karių, faktiškai joje tebuvo 5280 žmonių. Taigi trūko net 36 proc. žmonių. Minėtame bare buvo visi 3 batalionai. Taigi vienas batalionas užėmė 60 km, o kuopa – 20 km pločio barą, o pagal lauko tarnybos statutą, norint tinkamai eiti apsaugos tarnybą, kuopa apsaugai galėjo užimti ne daugiau kaip 2 km.

Suprantama, kad esant negausiam divizijos žmonių skaičiui, tokį ilgą barą, perkirstą miškais, pelkėmis ir kalvomis, apsaugoti buvo labai sunku. Gerai žinodami mūsų negausių užtvartų išsidėstymą, lenkų partizanai ar jų kariai galėjo aktyviai veikti, pasirinkdami užpuolimui tą ar kitą sargybų postą, grupuoti savo jėgas tuomet, kai lietuviai, stovėdami vietoje, pasyviai laukdavo netikėtų lenkų užpuolimų. Fronte buvę kareiviai neturėjo nei poilsio, nei ramybės, girdėdami apie netikėtus

¹³⁰ Ten pat, l. 52.

¹³¹ I pėst. divizijos štabo viršininko kpt. J. Lanskoronskio 1922 07 17 slapta dienos pranešimas Nr. 61 I pėst. divizijos vadui, Ten pat, l. 50.

¹³² Ten pat.

lenkų užpuolimus ir patirtus nuostolius. Tai sąlygojo karių prastą nuotaiką.

I pėst. divizijos vadas gen. št. gen. ltn. K. Kleščinskas, apibūdinęs tokią sudariusią padėtį jo vadovaujamos divizijos bare, kariuomenės vadui gen. ltn. J. Stanaičiui pasiūlė greičiau papildyti I pėst. divizijos sudėtį pagal nustatytus etatus, visus Lietuvos šaulius ir partizanus pasiūsti į neutralią zoną aktyviai veiklai, imtis atitinkamų diplomatinų žingsnių nenormaliai ir nepakenčiamai padėčiai išspręsti, neapsiribojant vien tik Tautų Sąjungai siunčiamais informaciniais pranešimais apie įvykius fronte, kuriais nieko naudingo nepasiekama, panaikinti neutralią zoną, siekiant išvengti nereikalingų aukų¹³³.

Tačiau karo vadovybė dėl sudėtingos tuometinės politinės padėties ir finansinių ekonominių sunkumų padėti I pėst. divizijai mažai kuo tegalėjo. Tuo tarpu lenkai nerimo. 1922 m. rugpjūčio 22 d. dėl Širvintų įvyko antros kautynės. Tos dienos 17 val. lenkų partizanai 3 grupėmis pradėjo Širvintų puolimą. Viena 30 vyrų grupė su lengvuju kulkosvaidžiu per Motiejūnų–Kazliškių kaimus slinko iš pietryčių, antra grupė (apie 60 vyrų) su bombosvaidžiu ir 2 sunkiaisiais kulkosvaidžiais per Paširvinčio dvarą iš pietų ir trečia grupė (40 vyrų) su vienu kulkosvaidžiu pasirodė nuo miško iš pietvakarių pusės. Iš pradžių lenkai, ypač jų vidurinioji grupė, palaikydama stiprią ugnį, atkakliai stūmėsi pirmyn. Lietuviai, pastebėję lenkų silpnesnes sparno grupes, kulkosvaidžių ugnimi pradėjo jas atakuoti. Šios be žymesnio pasipriešinimo ėmė trauktis atgal, pasiimdamos savo užmuštuosius ir sužeistuosius. Kitą dieną iš Kelių kaimo gyventojų sužinota, jog 4 lenkai buvo užmušti, o 3 sunkiai sužeisti. Lengvai sužeistų skaičiaus nustatyti nepavyko, nes tame kaime tik dalis jų buvo sutvarstyti. Šiose kautynėse beveik pusė lenkų partizanų dalyvavo su ulonų uniforma.

Lietuvių nuostoliai buvo nežymūs: 1 nukautas ir 4 sužeisti. Be to, buvo sužeisti 3 vietiniai gyventojai. Šiose kautynėse ypač gerai kovėsi ltn. D. Kavaliauskas ir eiliniai kulkosvaidininkai: Jonas Jasiūnas, Jonas Leketa, Juozas Vaišnoras ir Juozas Šulcas¹³⁴.

Tą patį vakarą iš vietinių gyventojų buvo sužinota, jog puolimui vadovavęs Virbalis–Sartonas iš Vilniaus gavo žmonių papildymą – apie 80 ulonų (areštuotų nusikaltėlių), kurie buvo apgyvendinti Ramaškonių kaime. Mūsų partizanai nutarė neleisti jiems ten apsigyventi ir pasirošė tą pačią naktį įvykdyti puolimą. Taigi 1922 m. naktį iš rugpjūčio 22 d. į 23 d. įvyko trečios kautynės su lenkų partizanais.

Šiam puolimui ltn. P. Inickas pasirinko tik 30 vyrų, ginkluotų 2 kulkosvai-

¹³³ I pėst. divizijos vado gen. št. gen. ltn. K. Kleščinsko 1922 07 27 slaptas pranešimas kariuomenės vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 354, l. 100.

¹³⁴ Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 8.

džiais, ir apie 24 val. per Bajorus išvyko Ramaškonių kaimo link. Likus 1 km iki minėto kaimo, partizanai pasidalijo į dvi grupes. Pirmą grupę, vadovaujama lt. P. Inicko, turėjo pulti šiaurės vakarinę kaimo dalį, o antra, vadovaujama lt. D. Kavaliausko – apeiti kaimą iš pietryčių ir tada pulti. Pagal sutartą ženklą abi grupės be šaudymo pradėjo artintis prie kaimo. Lenkai pastebėjo tik lt. P. Inicko grupę ir pasirengė ją pulti. Lietuviai pasitiko juos šautuvų ir šompolinių granatų ugnimi. Tuo tarpu lt. D. Kavaliauskas su savo grupe nepastebėtas prisiartinio prie lenkų, į jų dešinįjį sparną atidengė ugnį iš šautuvų ir šompolinių granatų. Tas netikėtumas lenkų ulonus taip išgąsdino, jog jie, viską metę, bėgo iš kaimo, palikdami 9 nukautus. Tamsoje paskubomis buvo paimta 20 šautuvų. Šiose kautynėse iš lenkų pusės dalyvavo vien tik ulonai. Iš vietinių lietuviams patikimų gyventojų pranešimų sužinota, jog dauguma išvaikytų ulonų tą patį dieną išvažiavo atgal į Vilnių. Jie atvirai keikė Virbalį–Sartoną, sakydami, jog jis tyčia suteikė jiems pirmą nakvynę Ramaškonių kaime, kad lietuviai galėtų juos įžeisti ir išniekinti. Po to lenkų partizanai nebemėgino apsigyventi šiame kaime iki pat neutralios zonos padalijimo¹³⁵. Iš nedaugelio nukentėjusiųjų mūsiškių paminėtas netrukus nuo žaizdų miręs narsus, jau anksčiau gerai kovėsis eil. Aleksas Matėjaitis. Šiame puolime ypatingai pasižymėjo partizanų vadai – lt. P. Inickas ir lt. D. Kavaliauskas, jaun. psk. Kazys Zakarevičius, eil. Stasys Staškus, eil. Filimonas Orlovas, jaun. psk. Vaclovas Daukšys ir kt. Reaguodama į lietuvių ir lenkų valdžios bei neutralios zonos gyventojų nuolatinius skundus dėl nenormalios padėties krašte, 1922 m. rugsėjo 19 d. susipažinti su padėtimi vietoje į Širvintas atvyko Tautų Sąjungos kontrolės komisijos atstovai ispanas P. Saura ir serbas Lasič, lydimi 4 lenkų milicininkų. Būdami vietoje, jie pasikalbėjo su bažnyčios klebonu kunigu J. Novickiu, apžiūrėjo milicijos būstinę, kurioje rado 41 milicininką (likusieji lietuvių milicininkai jiems nesirodė). Sužinoję apie atstovų atvykimą, pasikalbėti susirinko apie 400 Širvintų miestelio gyventojų. Jie skundėsi, jog lenkai dažnai puldinėja Širvintas, skriaudžia gyventojus, neleidami jiems ramiai gyventi. Po šio susitikimo atstovas serbas Lasič daryta rusų kalba pareiškė: „Bolše streliat ne budeš“¹³⁶.

Iš Širvintų atstovai nuvyko į Avižonių kaimą, kur tuo metu buvo įsikūręs Virbalio–Sartono lenkų partizanų štabas. Sužinojęs iš anksto apie Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos atstovų atvykimą, Virbalis–Sartonas į visus aplinkinius kaimus buvo išsiuntinęs įsakymus, kad visi gyventojai nuo 10 metų amžiaus susirinktų į Avižonis pasiskusti Tautų Sąjungos atstovams dėl lietuvių

¹³⁵ Ten pat, l. 8–9.

¹³⁶ L. e. generalinio štabo žvalgų dalies viršininko p. kpt. P. Klimaičio 1922 09 25 slapto pranešimas, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 60.

tariamai daromų skriaudų. Į susirinkimą atvyko apie 200 žmonių, tarp jų buvo daug neginkluotų lenkų partizanų. Jie skundėsi atstovams, kad lietuviai neišsileidžia jų į Širvintas, suiminėja ir kankina neutralios zonos gyventojus, ir pareiškė pasiryžimą kovoti tol, kol pasieksią Šventosios upę. Į lenkų skundus Tautų Sąjungos atstovai tą dieną ypatingo dėmesio nekreipė ir jiems pareiškė, jog atvyksią kitą kartą ir tuomet pradėsia visus skundus tirti¹³⁷.

Po Tautų Sąjungos kontrolės komisijos atstovų apsilankymo lenkų veiksmai neutralioje zonoje nesumažėjo, bet priešingai – ėmė įgauti dar didesnę masą. Virbalio–Sartono ir jo bendraminčių tikslas buvo, įvairinant puolimų variantus, žūtbūt užimti Širvintas. Tokį stambesnę ketvirtą puolimą jie įvykdė 1922 m. lapkričio 16 d. Jame dalyvavo per 100 žmonių su 3 kulkosvaidžiais, čia buvo ir iš Jauniūnų kaimo pakviestų kareivių.

Pasinaudoję ta aplinkybe, kad tai turgaus Širvintose diena ir į miestelį vyko nemažai valstiečių, lenkai jų vežimuose paslėpė savo ginklus, taigi su valstiečių priedanga apie 40 partizanų prasiskverbė pro lietuvių sargybas ir iš užnugario pradėjo į jas šaudyti. Tuo pačiu metu daug didesnė lenkų grupė pradėjo Širvintų puolimą iš vakarų pusės. Trečia jų grupė, buvusi pamiškėje į rytus nuo Šniponių kaimo, į mūsų sargybas, buvusias tarp Akmenių ir Šniponių, atidengė smarkią ugnį, siekdama neutralizuoti jų pagalbą lietuvių partizanams. Pastarieji kuri laiką buvo sumišę dėl tokio netikėto lenkų prasiveržimo į Širvintas, tačiau greit spėjo susitelkti sutartinoje vietoje arti tilto, susitvarkė ir pradėjo kontrapuolimą, vydami lenkus, spėjusius užimti pietinę miestelio dalį. Lenkai neatlaikė lietuvių staigaus sutartinio puolimo ir, atsišaudydami bei pasigriebdami savo nukentėjusius partizanus, pasitraukė miškan į vakarų pusę. Jų nuostolių masto šį kartą nepavyko sužinoti, bet, matant kaip jie nešė su savimi į mišką sužeistuosius, o kitus nusivežė vežimuose Kelių kaimo link, jie turėjo būti žymūs. Lietuvių pusėje buvo sužeisti 9 partizanai, iš kurių 2 sunkiai. Be to, buvo sužeistos 2 moterys ir 1 vyras – miestelio gyventojai. Šiose kautynėse ypatingai pasižymėjo ltn. Kazys Taruška, ltn. Jurgis Tumavičius, jaun. psk. Jonas Snobaitis ir kt.¹³⁸

Netrukus iš patikimų vietinių gyventojų buvo sužinota, jog lenkai vėl stipriai savo pajėgas ir artimiausiomis dienomis ruošiasi Širvintų puolimą pakartoti. Nelaukiant atsakymo iš karinės vadovybės Kaune, lietuvių partizanų jėgos buvo skubiai padidintos iki 100 žmonių, komandiruojant į Širvintas ltn. J. Tumavičių,

¹³⁷ Ten pat.

¹³⁸ L. e. I pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. S. Skimundrio 1922 11 18 d. pranešimas Nr. 107 I pėst. pulko vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 62; Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 9.

pasižymėjusį atremiant ankstesnę lenkų puolimą.

Gyventojų pranešimai apie lenkų užmojus pasitvirtino. 1922 m. lapkričio 19 d. įvyko penktos stambesnės kautynės. Lenkai kaip visada laikėsi savo taktikos, puldami trimis grupėmis. Šį kartą joms vadovavo uniformuoti karininkai. Tarp jų buvo ir Virbalio–Sartono pagalbininkas milicijos komendantas karin. Dicas. Lenkų pirmoji grupė prisiartinio prie Širvintų iš šiaurės vakarų pusės, antroji – keliu nuo Kielių kaimo ir trečioji – mišku iš pietryčių. Visose grupėse, be šautuvų ir granatų, lenkai turėjo po 2 kulkosvaidžius. Dėl nakties tamsos susišaudymas vyko iš artimų distancijų. Vidurinioji lenkų grupė, būdama atviresnėje vietoje ir todėl patyrusi žymesnių nuostolių nuo lietuvių ugnies, bėgo atgal, palikdama savo užmuštuosius ir sužeistuosius, kad greičiau pasiektų dešinėje esantį mišką. Jų šiaurės vakarinė grupė po smarkių susišaudymų kelis sykius kartojo puolimą, bet, mūsiškių apmėtyta rankinėmis granatomis, kiekvieną sykį buvo verčiama pasitraukti atgal. Trečioji jų grupė pasitenkino vien tik šaudymu iš šautuvų ir kulkosvaidžių. Lietuviams juos apmėčius granatomis, lenkai netvarkingai atsitraukė iki Avižonių. Lietuviai juos persekiojo iki sutemos, po to atsitraukė. Lietuviai nenukentėjo, tuo tarpu žuvo lenkų karininko pagalbininkas, daug lenkų sužeista¹³⁹.

Taigi susirėmimai su lenkais darėsi vis aršesni, pajėgos vis didėjo. Palyginti nedidelis lietuvių partizanų būrys beveik pusmetį be pertraukos turėjo ne tik kiekvieną valandą eiti pavojingą tarnybą, bet ir patirti sunkiai įsivaizduojamą vargingą gyvenimą: naktimis budėti, išsiskirsčius į sargybų būrelius; reta naktis praeidavo be lenkų apšaudymų šautuvų ir kulkosvaidžių ugnimi. Net ir dieną didžioji partizanų dalis turėdavo ilsėtis apsirengę. Nebuvo galimybės jiems ir normaliai maitintis. Dėl tokių sąlygų net ir buvę sveiki vyrai, tapo liguisti. Tačiau pabaigos ir poilsio nesimatė: atėjo pranešimų iš anapus neutralios zonos, jog lenkai toliau didina savo karines jėgas prieš Širvintas ir Giedraičius. Dalis tų jėgų jau apgyvendintos neutralios zonos kaimuose. Jų artimiausias tikslas – užimti Širvintas ir Giedraičius, o po to ir nustumti lietuvius iki Šventosios upės.

Iki 1922 m. lapkričio mėn. pabaigos lenkų partizanai Širvintų–Giedraičių rajone buvo užėmę beveik visą neutralią zoną. Jų sargybos buvo Juodelių–Nečionių–Alionių–Magūnų–Pikietos–Pašilių–Murovankos kaimuose. Lenkai ypač gerai jautėsi Giedraičių apylinkėse, kur, užimdami vieną kaimą po kito, nesutiko nė mažiausio vietinių gyventojų ir šaulių pasipriešinimo. Lenkų planuose buvo siekis artimiausiomis dienomis užimti Giedraičius. Jų gyventojai, ypač lietuviai,

¹³⁹ L. e. I pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. S. Skimundrio 1922 11 22 d. slapto pranešimas Nr. 108 I pėst. pulko vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 63; Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 10.

jautėsi esą nepakenčiamoje padėtyje ir kiekvieną valandą buvo pasirengę bėgti iš miestelio. Netoli Giedraičių buvo įsitvirtinę per 90 lenkų partizanų, kuriems vadovavo jų komendantas Černiavskis.

Širvintų rajone kalbamuoju laikotarpiu buvo nuolat per 150 partizanų, kuriems, kaip minėjome, vadovavo komendantas karin. Dicas. Šie lenkų partizanai po kelių iš eilės Širvintų puolimų gavę atitinkamą atkirtį, kuriam laikui aprimo. Plito žinios, jog Virbalis–Sartonas ėmėsi žygių Vilniuje papildyti savo žmonių skaičių ir net gauti patranką, kad galėtų sėkmingiau pulti Širvintas.

Lenkai neutralioje zonoje platino visokias brošiūras, kuriose buvo šmeižiama Lietuvos valdžia, kariuomenė ir šauliai, siekiant parodyti gyventojams lietuvių nesugebėjimą valdyti, netvarką kariuomenėje, įrodinėjo, jog Lietuva ir ateityje negalės būti savarankiška valstybė ir todėl nėra reikalo su Lietuvos administracija ir partizanais palaikyti bet kokių santykių¹⁴⁰.

Susidariusiai padėčiai saugomame bare įvertinti ir tolesnei veiklai aptarti 1922 m. lapkričio 24 d. Šešuolių miestelio liaudies mokykloje įvyko slaptas IV pėst. pulko karininkų susirinkimas. Tiek pulko vadovybė, tiek karininkai susiklosčiusią padėtį pripažino esant nepaprastai rimtą ir sudėtingą. Lenkai, neatsakydami savo agresyvių planų užimti Širvintas ir Giedraičius, toliau didino savo pajėgas, vieną po kitos rengė provokacijas, smarkiai išvystė propagandinę veiklą tiek prieš Lietuvos Vyriausybę, tiek ir mūsų kariuomenę ir kt.

Pulko karininkai daug kalbėjo apie būtinybę pulkui gerai pasiruošti toms lenkų provokacijoms atremti ir jų planus suardyti. Susirinkimo metu pulko karininkams buvo pranešta, jog Vyriausybė leido pulkui padidinti partizanų skaičių iki 200 žmonių, kartu skiriant kovoms su lenkais ir daugiau karininkų. Buvo aptarti ir partizanų tarnybos sunkumai bei būtinybė suteikti jiems daugiau privalumų. Susirinkimui baigiantis, karininkų buvo paklausta, kas iš jų norėtų vykti į neutralią zoną ir pakeisti joje pervargusius karininkus P. Inicką ir D. Kavaliauską. Apie ¾ visų susirinkusių karininkų pakėlė rankas, tuo pareikšdami norą būti partizanais. Momentas buvo labai jaudinantis, labai pakilusi pasiryžimo nuotaika ginti savo žemes. Tarp norinčiųjų vykti į neutralią zoną ypač daug buvo jauniausių IV laidos leitenantų. Kartu buvo ir tokių, kurie pulke jau buvo užėmę garbingas adjutanto, žinių karininko, kuopos vado ir kt. pareigas. Tarp norinčiųjų buvo ir beveik visi Vyties Kryžiaus ordino kavalieriai, kai kurie tiesiog veržte veržėsi. Iš kareivių, norinčių tapti partizanais, batalionų vadai turėjo 3 kartus daugiau negu buvo reikalinga. Pranešus kariuomenės vadovybei Kaune apie susirinkimo rezultatus, buvo

¹⁴⁰ L. e. I pėst. divizijos štabo viršininko p. kpt. S. Skimundrio 1922 11 25 d. slaptas pranešimas Nr. 111 I pėst. pulko vadui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 65.

išreikštas didelis pasitenkinimas pulko veikla ir išsakyta padėka¹⁴¹.

Po šio karininkų pasitarimo IV pėst. pulke atlikus daug organizacinių ir kitų darbų, partizanų jėgos gerokai sustiprėjo. Sužinoję apie lenkų planą didelėmis pajėgomis vėl pulti ir užimti Širvintas, partizanai pasiryžo užbėgti įvykiams į priekį – patiems pulti lenkus, juos sumušti ir išvyti iš paties svarbiausiojo punkto neutralioje zonoje – Avižonių kaimo.

Lenkų jėgos tame kaime nuolat keitėsi. Iš patikimų šaltinių buvo gauta žinia, kad lenkų partizanų komendantas karin. Dicas už kyšių ėmimą buvo suimtas ir į jo vietą paskirtas naujas buvusio lenkų vadinto Kauno pėst. pulko karininkas, slapyvardžiu „Bial“. Jis 1922 m. gruodžio 11 d. atvyko į Avižonis kartu su 60 naujų ginkluotų lenkų partizanų. Po keleto dienų turėjo atvykti dar vienas ginkluotas karininkų vadovaujamas 200 žmonių būrys¹⁴².

Avižonių kaimo puolimo operaciją suplanavo III kuopos vadas Benediktas Svyła perėmęs vadovavimą iš lt. P. Snickio. 1923 m. naktį iš sausio 4 d. į 5 d. prasidėjo šeštos žymios kautynės su lenkais. Mūsų partizanai, apie 150 vyrų, puolimui pasidalijo į 3 grupes. Pirmajai vadovavo lt. K. Taruška, antrajai – lt. J. Tumavičius ir trečiajai – jaun. psk. J. Snobaitis. Puolimas prasidėjo manevringu tripusiu Avižonių kaimo apsupimu. Lenkai pajuto apsuptį už 150 žingsnių, kada vienas lt. J. Tumavičiaus žvalgų grupės karys, nejučiomis prisiartinęs prie lenkų sargybinio, jį nukovė. Budinčioji lenkų dalis bandė apsiginti, šaudydama iš bombosvaidžių ir kulkosvaidžių. Prie jų greit prisijungė ir vos pusiau apsirengti spėję kiti lenkų partizanai. Susišaudymas buvo trumpas, bet labai smarkus. Mūsiškiai iš pradžių panaudojo šautuvų ugnį, bet, prisiartinę prie lenkų, apmėtė juos rankinėmis, šompolinėmis ir bombosvaidžių granatomis. Dėl sprogstančių granatų nebuvo galima susikalbėti. Lenkai, apimti panikos, bėgo Kielių–Kantrimiškio kaimų link. Lenkų partizanai, buvę Juodelių kaime, bandė saviesiems pagelbėti, bet mūsų I grupė kulkosvaidžių ugnimi juos sulaukė ir privertė pasitraukti atgal.

Lenkai patyrė šiuos nuostolius: 12 nukautų, daugiau kaip 10 sužeistų, 3 pateko nelaisvėn. Jie karo lauko teismo sprendimu buvo sušaudyti. Mūšio metu sudegė apie 16 gyventojų trobų. Buvo nukautų ir vietos gyventojų, kurių skaičius neišaiškintas. Kaime buvęs lenkų partizanų ginklų sandėlis buvo sudegintas, kadangi nebuvo laiko jam iškraustyti, nes buvo laukiama iš kitų kaimų susijungusių lenkų grupių kontrpuolimo. Į mūsų partizanų rankas pateko 2 bombosvaidžiai, 2 sunkieji „Maxim“ sistemos kulkosvaidžiai, 60 šautuvų ir daug šovinių. Lietuvių nuostoliai – 2 nukauti ir 9 sužeisti.

¹⁴¹ Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 11.

¹⁴² L. e. I pėst. divizijos štabo viršininke p. kpt. S. Skimundrio 1922 12 14 d. slapta pranešimas Nr. 121 IV pėst. pulko vadui, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 353, l. 67.

8 val. ryto mūsų partizanai sugrįžo į Širvintas. Jų nuotaika buvo gera. Tuo tarpu lenkų partizanai tik apie 15 val. pradėjo rinktis į Avižonių kaimą. Jų ir juos palaikiusiųjų vietos gyventojų ūpas visai dingo. Jie niekad nesitikėjo, kad lenkus lietuviai taip lengvai galėtų sutriuškinti. Po tokio patirto smūgio vietos gyventojai pradėjo tiek geruoju, tiek piktuoju priešintis lenkų partizanų apsigyvenimui jų namuose, norėdami išvengti panašių lietuvių partizanų puolimų¹⁴³.

Sėkmingas lietuvių partizanų puolimas Avižonių kaime sąlygojo lenkų kariuomenės koncentravimą neutralioje zonoje ir jos pasienyje, nes Virbalis–Sartonas buvo pranešęs Vilniuje esančiai lenkų partizanų bei kariuomenės vadovybei, jog Avižonių kaimą puolusi lietuvių kariuomenė. Į neutralią zoną pasiūstos lenkų jėgos buvo grynai kariuomenės dalys, kurios, prisidengusios partizanų vardu, sausio 6 d. neutralioje zonoje užėmė Kielių, Avižonių, Ramaškonių, Alionių, Pagirių, Magūnų ir kitus kaimus. Į šį rajoną buvo įvesta apie 300–400 tariamų partizanų ir 30 raitelių būrys¹⁴⁴.

Dalis lenkų partizanų rinkosi, organizavosi Kraujaleidžių kaime ir ruošėsi pulti Giedraičius. Tuo metu šiame miestelyje lietuvių partizanų jėgos buvo visai nežymios, nes iki tol čia nebuvo jaučiama rimto pavojaus. Lenkai greičiausiai nerodė didelių pastangų užimti Giedraičius, nes juose dauguma gyventojų kalbėjo lietuviškai. Nors aplinkiniuose kaimuose jie ir kalbėjo sudarkyta lenkų kalba, bet savo dvasia ir nusistatymu dauguma jų buvo palankūs Lietuvai.

Barą prieš Giedraičius saugojo IV pėst. pulko ltn. Stasys Eidukaitis su I kuopa. Sužinojęs apie lenkų pasirengimą Kraujaleidžių kaime, jis pasirinko ke liolika drąsesnių I kuopos vyrų, padalijo juos į dvi grupes, kurių vienai vadovavo pats, o kitą pavedė viršilai Vaciuviui Sipavičiui. 1923 m. naktį iš sausio 10 d. į 11 d. prasidėjo septintosios kautynės prie Kraujaleidžių kaimo. Prisiartinę iš dviejų pusių, lietuviai netikėtai puolė lenkų sargybinius, apšaudydami ir mėtydami į juos granatas. Nors lenkų ten būta keliskart daugiau, tačiau tamsoje, nežinodami tikrų lietuvių jėgų skaičiaus, netikėtai užpulti, jie panikuodami bėgo iš kaimo be jokio pasipriešinimo, palikdami vietoje dalį šautuvų, amunicijos ir 2 nukautuosius. Lietuviai nuostolių nepatyrė.

Šį puolimą ltn. S. Eidukaitis įvykdė savarankiškai ir savavališkai, net ne-

¹⁴³ I pėst. divizijos štabo viršininko plk. ltn. J. Laurinaičio 1923 01 05 d. slaptas pranešimas kariuomenės vadui Nr. 3, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 8; Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 11–12. Tenka pažymėti, kad šiuose dviejuose dokumentuose kai kurie nurodyti skaičiai šiek tiek skiriasi – *V.L.*

¹⁴⁴ L. e. generalinio štabo operacijų skyriaus viršininko p. kpt. S. Pundzevičiaus 1923 02 07 raštas Nr. 166 Užsienio reikalų ministerijos Lenkų departamento direktoriui, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 13.

pranešęs savo sumanymo tiesioginiam savo viršininkui. Pulko štabe tuojau buvo gauta žinia apie lenkams suduotą smūgį, bet neturėta tikrų žinių, kas tai įvykdė. Mat ltn. S. Eidukaitis išsyk pabijojo pranešti vadovybei apie savo nors ir pasisekusį, bet savavališką žygį. Tik trečią dieną, įvykdžius apklausą, buvo gauta tikrų žinių apie šį puolimą¹⁴⁵.

1923 m. sausio mėn. pradžioje iš pulko žvalgų ir patikimų neutralios zonos gyventojų buvo sužinota, jog į pietus nuo Širvintų visus kaimus užėmė reguliari lenkų kariuomenė. Kantrimiškio kaime įvyko slaptas lenkų karininkų pasitarimas, kuriame dalyvavo aukštesnio rango kariškiai – majorai, kapitonai, poručikai. Iš jų pasisakymų buvo galima spręsti, jog lenkai rimtai ruošiasi Širvintų puolimui. Vienas iš karininkų pareiškė, jog jų vadovybė kliudanti partizanams kovoti su lietuviais, pastaruoju metu tarp vietinių gyventojų smukęs lenkų partizanų autoritetas, anksčiau į juos buvo žiūrima visai kitaip. Susirinkime buvo priimta, kad jų neutralios zonos komendantas Virbalis ir Sartonas, nors jau seniai išrinktas Širvintų viršaičiu, tačiau niekaip negali į juos patekti ir pan.

Lietuvių partizanų vadovybė, visa tai žinodama, laukė lenkų partizanų, ypač jų vadų, keršto ir pasiruošė juos tinkamai pasitikti. Pulko vadovybė partizanų skaičių padidino iki 200 su 7 karininkais – nors ir jaunais, bet patyrusiais, drąsiais partizanų vadais priešakyje. Partizanams pagelbėti į Akmenius dar buvo nukreipta VI kuopa, kuri turėjo būti širvintiškių rezervu. Jai vadovauti buvo paskirtas jau anksčiau sėkmingai partizanams vadovavęs ltn. D. Kavaliauskas.

Sėkmingai suduotas smūgis prie Kraujalaidžių kaimo pagreitino kitą lenkų puolimą, nes jau kitą naktį, t. y. 1923 m. iš sausio 11 d. į 12 d., įvyko aštuntosios mūsų partizanų kautynės su lenkais Širvintose. Minėtos dienos vėlyvą vakarą, apie 22 val. 30 min., lietuvių partizanų slapukas, buvęs pamiškėje į pietus nuo Kabaldos kaimo, išgirdo iš Juodelių kaimo atjojančius lenkų raitelius. Po poros minučių buvo pastebėtas visas raitelių būrys, kuris, prijogęs kryžkelę, pasuko Motiejūnų kaimo link. Po 15 min. slapukas pastebėjo tuo pat keliu besiantinančią lenkų kuopą, o netrukus ir kitą, einančią iš kairės, pamiške. Lenkų kuopoms prisartinus apie 150 žingsnių nuo mūsų slapukų, šie paleido į lenkus dvi šompolines granatas ir leidosi bėgti į Širvintas perspėti mūsiškių apie gresiantį pavojų. Praslinkus dar 20 minučių, priešais lietuvių sargybas pasirodė trys lenkų grandinės. Lietuvių partizanai buvo pasiruošę, prisileido lenkus kuo arčiausiai ir atidengė į juos smarkią šautuvų ir kulkosvaidžių ugnį. Lenkai sugulė ir iš abiejų pusių prasidėjo smarkus susišaudymas, trukęs apie valandą. Lenkai, gulėda-

¹⁴⁵ Trumpas 4–to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 12–13.

mi atviresnėje vietoje, daugiau kentėjo nuo lietuvių ugnies. Iš pradžių atskiri jų partizanai, o vėliau mažais būreliais lenkai pradėjo pakrikai trauktis į mišką. Jų viršininkų bandymas sulaikyti bėgančiuosius riksmu ir keiksmais nieko nepadarė. Tik miške susitvarkę lenkai puolimą pakartojo. Šį kartą pasirodė ir nauja jų grandinė, išbėganti iš miško iš vakarų, nuo Šniponių kaimo pusės, kurios tikslas buvo mūsiškius netikėtai užpulti, užimti šiaurinę Širvintų dalį, drauge neutralizuojant Šniponių ir Akmenių kaimuose buvusias mūsų jėgas. Tačiau lietuviai buvo pasiruošę ir ten jų laukė. Vos spėjus lenkų kuopos grandinėms pasiekti Koltinės–Žasino keliuką, mūsų Šniponių sargyba ir Akmenių kulkosvaidininkai pradėjo apšaudyti lenkus smarkia kryžmine ugnimi. Lenkai, nespėję net atidengti ugnies, buvo priversti greit ir netvarkingai trauktis atgal mišką. Jų sumanymas ir paruoštas manevras Širvintoms užimti baigėsi visišku nepasisekimu. Šį kartą atvirai veikusios lenkų reguliarios kariuomenės kuopos (ne mažiau nei batalionas) neįstengė įveikti mūsų partizanų ir patyrę nemenkų nuostolių buvo priversti pasitraukti. Lietuvių nuostoliai buvo nežymūs¹⁴⁶.

Po keleto lenkų pralaimėjimų lietuviams kai kurių neutralios zonos kaimų gyventojai pasiuntė į Vilnių delegaciją, prašydami vadovybės arba atitraukti partizanus iš neutralios zonos, arba prijungti ją prie Lenkijos. Savo prašymą motyvavo tuo, jog gyventojų padėtis joje tapo nebepakenčiama.

Tačiau lenkų vadovybė visiškai nereagavo į gyventojų prašymą ir, be jau buvusių neutralioje zonoje kareivių, 1923 m. sausio 16 d. į Maišiagalos rajoną pasiuntė dar 3 pulkus – pėstininkų, kavalerijos ir artilerijos. Sausio 20 d. į neutralios zonos pasienyje buvusį Pociūnų kaimą dar atvyko 85 pėst. pulko II batalionas, dalis 5 legionų pulko kareivių ir 23 ulonų pulko 25 raiteliai. Iš jų buvo sudaryta atskira partizanų grupė, kurioje buvo 5 karininkai ir 350 kareivių. Tos grupės vadu buvo paskirtas 5 legionų pulko karin. Buri. Jie buvo perrengti civiliniais drabužiais, surekvizuotais iš vietinių gyventojų. Iš kareivių buvo atimti visi dokumentai ir įsakyta griežčiausiai laikytis paslapties. Sausio 26 d. į Vilnių iš kitų vietovių buvo atsiųstos naujos lenkų kariuomenės dalys. Jos atvyko ešelonais naktimis. Kareiviai iš kareivinių nebuvo išleidžiami. Plito žinios, jog jų tikslas buvo užimti visą Vilniaus apskritį. Ši kariuomenė tik laukė progos, kada reguliari Lietuvos kariuomenė įsitrauks į mūšį su lenkais¹⁴⁷.

Kaip jau minėjome, 1923 m. vasario 3 d. Tautų Sąjungos Taryba panaikino neutralią zoną. Širvintos ir Giedraičiai buvo priskirti Lietuvai. Tuo labai džiau-

¹⁴⁶ Ten pat, l. 13–14.

¹⁴⁷ L. e. generalinio štabo operacijų skyriaus viršininko p. kpt. S. Pundzevičiaus 1923 02 07 raštas Nr. 166 Užsienio reikalų ministerijos Lenkų departamento direktoriui, *LČVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 12.

gėsi visa Lietuva ir ypač vietiniai gyventojai, tikėdamiesi nuo tos dienos sulaukti ramaus gyvenimo ir nuolatinio pavojaus dėl lenkų puldinėjimų pabaigos. Tačiau ypač džiaugėsi ir didelį moralinį pasitenkinimą jautė IV pėst. pulko partizanai, atlikę tikrai karžygišką paslaugą savo tautai ir tėvynei, išlaikę savo rankose Širvintas, atkakliai ir su pasiaukojimu gynę ne tik šį miestelį, bet ir aplinkines vietas nuo lenkų puolimų ir sužlugdę visas jų pastangas atplėsti nuo Lietuvos ir pasisavinti šią vietovę, kad vėliau įprastu metodu – su Tautų Sąjungos kontrolės komisijos pagalba – priverstų mus taikstyti kaip su įvykusiū faktū.

Šis neutralios zonos padalijimas tarp lenkų, ypač veikusių prieš lietuvius Širvintų rajone, sukėlė didelį nepasitenkinimą ir neapykantą, kuri pasireiškė paskutiniu Širvintų puolimu žymesnėmis kariuomenės ir partizanų jėgomis, vadovaujant Virbaliui–Sartonui, karin. Dicui ir kitiems.

Šiam puolimui buvo itin kruopščiai ruošasi. Tai buvo jaučiama likus kelioms dienoms iki jo. Apylinkės kaimų gyventojams buvo uždrausta važinėti į Širvintas. Į kaimus atvyko daug lenkų kareivių ir partizanų. Jų puolamosios jėgos, kaip ir ankstesniais atvejais, buvo suskirstytos į tris grupes. Puolimo išvakarėse iš Juodelių, Kelių ir Kantrimiškio kaimų buvo suvaryta iki 25 valstiečių pastočių. Jau vasario 23 d. vakare dešinioji grupė prisiartinio prie Širvintų iš šiaurės–rytų pusės, užimdama miško pakraštį į šiaurę nuo Verbiliškių kaimo. Ši grupė turėjo suderinti savo veiksmus su viduriniąja, ėjusia Širvintos paupiu. Trečia grupė, sugulusi į roges, vyko keliu nuo Kelių kaimo, užimdama rytinį miško pakraštį. Vasario 24 d. rytą, dar tamsoje, priešakinės vidurinėsios grupės dalys prisiartinio prie Kabaldos kaimo ir puolė mūsų sargybas, išsidėsčiusias gyventojų Boreckio namuose. Taip prasidėjo devintosios, pačios aršiausios ir kruviniausios kautynės. Tuo pačiu metu pradėjo savo puolimą ir abi šoninės grupės, atidengdamos ugnį į miestelį. Po smarkios granatų kovos mūsų priešakinės sargybos buvo priverstos pasitraukti į miestelio gilumą. Lenkai, priėję bažnyčią, tuojau ėmė plėsti krautuves ir gyventojų namus. Į lietuvių partizanų sargybas Kabaldoje įmestos kelios lenkų granatos sužeidė namo savininko Boreckio dvi dukras. Įsiveržę į šį namą, lenkai nuo sužeistųjų nuplėšė šiltus rūbus (paltus). Iš viso apiplėšė 9 krautuves ir keletą privačių namų. Plėšimo metu Virbalis–Sartonas, stovėdamas prie miestelio vaistinės, tik stebėjo įvykius¹⁴⁸.

Kita lenkų dalis, nesutikdama žymesnio lietuvių partizanų pasipriešinimo, slinko pirmyn į šiaurinę miestelio dalį. Tuo tarpu lietuvių partizanai po 40–50 min., susirinkę prie tilto ir susitvarkę, šaukdami „Valio!“, atkakliai metėsi prieš

¹⁴⁸ I pėst. divizijos štabo viršininko 1923 02 26 d. slaptas pranešimas Nr. 23, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 418, l. 57.

lenkus į kontrpuolimą. Prasidėjusios gatvės kautynės tęsėsi apie 2 valandas. Lenkai, prisiplėšę įvairaus turto, ėmė trauktis iš miestelio Kielių link. Tas gobšumas juos ir pražudė. Palikę miestelį ir atsidūrę atviroje vietoje, lenkai buvo priversti mesti ne tik turta, bet ir šautuvus bei granatas ir netvarkingai bėgti. Lietuviai, juos šaudydami, vijosi iki pat Kielių kaimo. Visas kelias nuo Širvintų iki Kielių kaimo buvo kraujuotas. Pakelėje gulėjo užmušti ir sužeisti žmonės. Ties Paširvinčio dvaru gulėjo nukautas pats neutralios zonos komendantas ir lenkų partizanų vadas Virbalis–Sartonas. Kryžkelėje į Juodelių kaimą gulėjo nukautas lenkų karininkas greta su nukautais 6 kareiviais. Jie 12 val. buvo parvežti į Širvintas.

Lietuviai, grįždami į miestelį, surinko visą išmėtytą turta, šautuvus, karabinius, granatas. Turtas buvo gražintas Širvintų gyventojams. Šis paskutinis žygis į Širvintas lenkams labai brangiai kainavo. Vien užmuštų pakelyje į Kielių kaimą buvo suskaičiuota 21. Vietinių gyventojų teigimu, jų pas Kielių kaimo gyventoją Kunigėlį buvę surinkta gerokai daugiau. 18 lenkų buvo sunkiai sužeisti, o lengvai sužeistų, manoma, buvo dar daugiau. Vėlesnėmis žiniomis, nukautieji ir sužeistieji buvo išvežti 5 automobiliais į Vilnių.

Lietuvių nuostoliai buvo nežymūs – 2 nukauti ir 4 sužeisti. Tarp nukautųjų buvo narsus, pasižymėjęs partizanas, mokomosios kuopos grandinis Tomas Matijošaitis. Sužeistas ir buvo jaunas, drąsus, vienas iš partizanų vadų ltn. Kazys Petkevičius. Kautynių pradžioje mūsų partizanai neteko 1 sunkiojo ir 1 lengvojo kulkosvaidžių. Iš vietos gyventojų buvo sunkiai sužeistos 3 moterys. Šiose kautynėse daugiausia pasižymėjo leitenantai Kostas Dulksnys, Kazys Taruška, Jurgis Tumavičius, anksčiau minėtas Kazys Petkevičius ir daugelis eilinių partizanų, kovojusių drąsiai ir su dideliu įniršiu¹⁴⁹.

Po šių kautynių labai įbauginti Kielių, Avižonių, Kantrimiškio ir kitų kaimų gyventojai su ašaromis prašė lenkų partizanų palikti kaimus. Vasario 24 d. susibūrę Avižonių kaimo gyventojai su lazdomis juos išvijojė iš savo trobų.

Po gauto smūgio lenkai be žymesnio lietuvių partizanų spaudimo buvo verčiami išsikraustyti iš Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos 1923 m. vasario 3 d. nutarimu Lietuvai priskirtų kaimų. Jau kovo mėn. antrojoje pusėje iš visų tų kaimų Širvintų–Giedraičių bare buvo išvyti. IV pėst. pulko partizanai pasijuto nebeturį ką veikti. Pulko vadovybė, norėdama juos gražinti į pulką, kreipėsi į karinę vadovybę. Tačiau ši, laikydama atsargumo ir pasitikėdama IV pėst. pulko partizanais, patį pulką nuo 1923 m. gegužės 1 d. perkėlė į Panevėžį, o partizanus kuriam laikui paliko Širvintose. Tokiam karinės vadovybės nusistatymui dau-

¹⁴⁹ Ten pat; Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 16.

giausiai įtakos turėjo ta aplinkybė, kad vietos gyventojai, nežiūrint jų tautybės, nenorėjo išleisti partizanų ir neperkalbamai prašė pulko vadovybės nepalikti jų kerštingų lenkų partizanų aukomis. Taigi IV pėst. pulko partizanai pasiliko Širvintose ir savo užnugaryje turėjo jau minėtą barą, saugojantį kitą lietuvių pulką. Ir tik visiškai aprimus kovoms ir įsitikinus, jog lenkų puolimo sulaukti nebeteks, partizanai 1923 m. birželio 14 d. sugrižo į savo pulką, įsikūrusį Panevėžyje¹⁵⁰.

Tačiau iki to laiko I pėst. divizijos saugomame bare dar nebuvo ramu. Atskirose jo vietose perrenkti lenkų reguliariosios kariuomenės būriai, prasiveržę į retai išdėstytų lietuvių sargybų užnugarį, puldinėjo tiek jas, tiek kuopų štabus. 1923 m. vasario 27 d. III pėst. pulko bare naktį apie 100 lenkų kareivių su 4 kulkosvaidžiais ir keliolika partizanų, vadovaujami 2 karininkų, prasiveržę į gilų užnugarį, puolė Molėtus. Įsiveržę į miestelį, lenkai suėmė lietuvių milicininkus, paėmė 10 arklių ir įvairaus turto. Užpuolimo metu buvo sužeistas 1 lietuvių kareivis ir miestelio pašto viršininkas. Lenkams į nelaisvę pateko 8 kareiviai, kuriuos lenkai, atsitraukdami į neutralios zonos pusę, nusivarė iki Kirneilio kaimo, kur juos nurengė ir paleido¹⁵¹.

Vasario mėn. pabaigoje prieš I pėst. divizijos sargybas veikė 5 partizanų grupės, išdėstytos Širvintų, Giedraičių, Joniško–Dubingių, Švenčionių ir Dūkšto rajonuose. Kiekvienos grupės sudėtis – apie 150 žmonių, apginkluotų kulkosvaidžiais. Už jų atsargoje buvo III raitelių brigada iš IV ir X ulonų pulkų – Švenčionių rajone ir I legionų bei XIX lietuvių–baltgudžių divizijos – Vilniaus rajone.

Siekdama užkirsti kelią lenkų plėšikavimams ir tokiai jų veiklai, I pėst. divizijos vadovybė vasario 28 d. įsakė Anykščiuose dislokuoto III dragūnų „Geležinio vilko“ pulko vadui su jam pavaldžiais 4 eskadronais persikelti į Uteną. Joje apsistojus pulko štabui ir vienam kulkosvaidžių eskadronui, kiti trys turėjo perimti iš III pėst. pulko III bataliono saugomą barą ir išsidėstyti Molėtuose, Kuktiškėse ir Gateliuose. Minėtas III batalionas (vadas – vyr. lt. Davydovas, III, VII, VIII ir IX kulkosvaidžių kuopos ir 8 raiteliai) operatyviniu atžvilgiu perėjo dragūnų pulko vadovybės žinion ir toliau vykdė baro priešakinę apsaugą¹⁵².

Tuo tarpu demarkacijos linijos nuo Neries upės iki Latvijos sienos apsauga toliau liko patikėta I pėst. divizijai. Jos vado įsakymu I pėst. pulkas perėmė saugoti iš III pėst. pulko barą nuo Neries upės iki Giedraičių miestelio imtinai. Tuo tarpu III pėst. pulko vienas batalionas su štabu buvo perkeltas į Anykščius–Troš-

¹⁵⁰ Trumpas 4-to pėst. LK Mindaugo pulko..., *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 16–17.

¹⁵¹ I pėst. divizijos bare 1923 02 27, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 125.

¹⁵² 1923 02 28 slaptas operatyvinis įsakymas Nr. 1 I pėst. divizijai, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 425, l. 96.

kūnų rajoną, o kitas, užėmęs barą nuo Giedraičių miestelio iki Latvijos sienos, liko III dragūnų pulko vado žinioje¹⁵³.

Lenkams įvedus savo administraciją jiems skirtoje neutraliosios zonos dalyje, kariuomenės vadas gen. ltn. J. Stanaitis įsakė tą pat padaryti dalims, užimančioms barą nuo Neries upės ties Valiukiškių kaimu iki Latvijos sienos, vienu metu gegužės 23 d. pradėdant žygiuoti ir iki gegužės 25 d. išsidėstyti Ambasadorių konferencijos nustatytos sienos linijoje. Užimant šią liniją, įsakyta vengti susidūrimų su lenkais, tačiau reikalauti, kad lenkai paliktų visus lietuviams priklausančius punktus. Vykdydami jiems iškeltą uždavinį, tiek dalių vadai, tiek ir visi kariai turėjo parodyti didelį taktą ir pavyzdingai elgtis su vietos gyventojais¹⁵⁴. Šis kariuomenės vado įsakymas buvo įvykdytas labai operatyviai. Jau gegužės 23 d. auštant I pėst. pulko dalys užėmė zoną nuo Neries upės iki Aleksandriškių kaimo imtinai, o III dragūnų pulkas – likusią dalį nuo Aleksandriškių kaimo iki Latvijos sienos¹⁵⁵. Užimant neutralią zoną, didesnio lenkų kariuomenės pasipriešinimo, išskyrus susišaudymus su jų partizanais atskirose vietose, nebuvo.

Tų pat metų birželio 10 d. I pėst. pulko dalis minėtame bare, o birželio 12 d. – III dragūnų pulką pakeitė IV pasienio pulkas¹⁵⁶.

Tuo Lietuvos kariuomenės misija, saugant valstybės sieną 1921–1923 metais, pasibaigė. Visa kariuomenė buvo sukoncentruota taikos meto stovėjimo vietose.

Išvados

1. Tautų Sąjungos spaudimu Lenkijos Vyriausybės prisiimta atsakomybė už gen. L. Želigovskio karinę avantiūrą prieš Lietuvą, paliaubų sutarties Kaune 1920 m. lapkričio 29 d. su ja pasirašymas bei neutralios zonos tarp abiejų valstybių kariuomenių nustatymas neužtikrino tolesnių normalių tarpvalstybinių santykių vystymosi. Užgautos ambicijos dėl gėdingo pralaimėjimo lietuviams ties Širvintomis ir Giedraičiais, nenoras pripažinti tautinio lietuvių atskirumo bei jų savarankiškos, nepriklausomos valstybės funkcionavimo, Tautų Sąjungos tei-

¹⁵³ I pėst. divizijos vado 1923 05 04 operatyvinis įsakymas Nr. 3 dėl baro apsaugos, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 177.

¹⁵⁴ Generalinio štabo 1923 05 19 raštas Nr. 620 I pėst. divizijos vadui dėl neutralios zonos užėmimo, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 360, l. 185–186.

¹⁵⁵ I pėst. pulko 1923 05 23 d. telefonograma Nr. 252 ir I pėst. divizijos štabo 1923 05 24 d. telefonograma Nr. 288 generaliniam štabui dėl neutraliosios zonos užėmimo, Ten pat, l. 187.

¹⁵⁶ I pėst. divizijos štabo viršininko plk. ltn. J. Laurinaičio 1923 06 12 d. telefonograma Nr. 213 ir 1923 06 15 d. telefonograma Nr. 221 generalinio štabo viršininkui, *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 425, l. 135–136.

kiamos Lenkijai privilegijos skatino tuometinius jos valdančiuosius sluoksnius ir toliau neatsisakyti agresyvių tikslų Lietuvos atžvilgiu.

2. Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos nustatyta neutralioji zona tapo pretekstu lenkamis stiprinti joje savo įtaką, koncentruojant prie jos stambius kariuomenės dalinius, kuriant įvairias karines organizacijas neva vietos gyventojams nuo lietuvių puldinėjimų ginti, o faktiškai provokuoti susirėmimus su jais ir minėtomis pajėgomis prisijungti ne tik neutralią zoną, bet ir naujas Lietuvos teritorijas. Tuo tikslu prieš Lietuvą buvo nukreiptos ir nežabotos propagandos bei agitacijos priemonės.

3. Lenkų provokaciniai veiksmai prieš lietuvius minėtoje zonoje vyko trimis pagrindinėmis kryptimis – Suvalkijos pietuose, Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio ruože ir Širvintų–Giedraičių krašte. Sistemingais, neretai ypač žiauriais puolimais ir plėšikavimais buvo siekiama palaužti vietinių gyventojų priešinimąsi ir prijungti prie Lenkijos daugelį vietovių, kurios lenkų planuose buvo dar iki Suvalkų sutarties pasirašymo.

4. Lenkų seniai planuotą puolimą Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio ruože paspartino kelios aplinkybės: a) noras kuo greičiau turėti savo valdžioje minėtą ruožą, kad būtų galima nekludomai naudotis geležinkelio linija Gardinas–Vilnius; b) Lietuvai nepalanki tarptautinė padėtis, susiklosčiusi 1923 m. pradžioje sukilėliams užėmus Klaipėdos kraštą ir pastarosios vyriausybei įsivėlus į ginčą su Antantės šalimis (visų pirma Prancūzija), kurios atvirai palaikė lenkus; c) turėta patikimos informacijos, jog minėto ruožo pasienį saugančios menkos lietuvių pajėgos neįstengsiančios ilgiau pasipriešinti gerai paruoštai lenkų karinei akcijai.

5. Tuometinės lenkų karinės vadovybės, jos inspiruojamų karinių organizacijų ir vadinamųjų partizanų (faktiškai – plėšikų gaujų) revanšiniai planai ir juos žiaurūs, teroristiniai veiksmai didžiausią mastą įgavo bene „karščiausiam“ neutralios zonos Širvintų–Giedraičių ruože, neretai prasiskverbiant ir į tolimesnes Lietuvos kariuomenės kontroliuojamas teritorijas.

6. Nors Lietuvos Vyriausybės balsas Tautų Sąjungoje dėl anksčiau minėtų aplinkybių ir mažai buvo girdimas, tačiau ji visą laiką siekė parodyti pasauliui tuometinių Lenkijos valdančiųjų sluoksnių dviveidišką politiką, jų siekius ne tik sužlugdyti 1920 m. gruodžio 29 d. paliaubų susitarimą, bet ir agresyvius veiksmus Lietuvos valstybingumo atžvilgiu. Savo ruožtu neutralios zonos pasienyje dislokuotos negausios lietuvių ginkluotosios pajėgos, šauliai ir partizanai, vietinių gyventojų aktyviai remiami, iškilus pavojui teritoriniam valstybės vientisumui bei gyventojų saugumui, pasiaukojamai kovodami, atkakliai priešindamiesi, įstengė suduoti ryžtingą atkirtį.

1 priedas

IV pėst. Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko karininkai–partizanų vadai, pasižymėję kovose su lenkais Širvintų–Giedraičių rajone 1922–1923 metais

1. Ltn. Petras Inickas – pirmasis partizanų vadas–savanoris. Narsiai ir sėkmingai vadovavo partizanams visose kautynėse, tiek ginant Širvintas, tiek vykdant puolimus neutralioje zonoje nuo 1922 m. gegužės 1 d. iki tų metų lapkričio mėn. pradžios. Už savo žygius apdovanotas nebuvo, nes ankstesnių kovų metu jo krūtinę puošė du Vyties Kryžiaus ordinais.

2. Ltn. Domas Kavaliauskas – vienas iš pirmųjų pulko partizanų vadų ir ltn. P. Inicko pirmasis pavaduotojas. Dalyvavo ir vadovavo partizanų grupėms visose kovose nuo 1922 m. gegužės 1 d. iki tų metų pabaigos. Už pasižymėjimus apdovanotas I rūšies 3 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinu.

3. Ltn. Kazys Taruška. Perėmęs iš ltn. P. Inicko vadovavimą partizanams, pasižymėjo drąsa ir narsumu. Ypač atmintinas jo 1923 m. sausio mėn. 4–5 d. d. vadovavimas partizanams, puolant lenkų ulonus ir jų štabą Avižonių kaime bei sumušant lenkus Širvintose 1923 m. sausio mėn. naktį iš 11 d. į 12 d.

Apdovanotas I rūšies 2 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinu.

4. Ltn. Kostas Dulksnys. Pasižymėjo drąsa ir narsumu visose kautynėse su lenkais, vadovaudamas partizanų grupėms nuo 1923 m. sausio 1 d. iki partizanų veiklos pabaigos. Jis asmeniškai nukovė neutralios zonos komendantą, lenkų partizanų vadą Virbalį–Sartoną.

5. Ltn. Kazys Petkevičius. Pasižymėjo visose kautynėse su lenkais nuo 1923 m. sausio 1 d. iki partizanų veiklos Širvintose pabaigos. Ypatingą išsvermę parodė paskutinio mūšio su lenkais metu, kada, būdamas sunkiai sužeistas, nepaliko rikiuotės tol, kol lenkai nebuvo išvyti iš Širvintų.

Apdovanotas I rūšies 3 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinu.

6. Ltn. Jurgis Tumavičius. Nuo 1922 m. lapkričio 15 d. iki 1923 m. kovo 1 d. dalyvavo visose kautynėse su lenkais, vadovaudamas partizanų grupėms. Savo asmeniškai drąsa patraukdavo pavaldinius kovoti iki galutinės pergalės.

Apdovanotas I rūšies 3 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinu.

7. Ltn. Stasys Eidukaitis. Savo drąsia iniciatyva su keliolika drąsuolių pasižymėjo puldamas ir išvaikydamas lenkų partizanus iš Krivalaidžių kaimo 1923 m. sausio mėn. naktį iš 10 d. į 11 d. ir tuo sukliudė jų pasiruošimui pulti Giedraičius.

Apdovanotas I rūšies 3 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinu.

8. Ltn. Alfonsas Antanaitis. Vadovavo partizanų būriui Giedraičiuose, gindamas miestelį nuo lenkų puldinėjimų nuo 1923 m. sausio 1 d. iki birželio 13 d.

Apdovanotas I rūšies 3 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinu.

9. Ltn. Benediktas Svylas. Pasižymėjo puolant lenkų partizanus 1923 m. sausio mėn. naktį iš 4 d. į 5 d. Avižonių kaime, su keliais drąsuoliais iš nedidelio atstumo apmėtydamas lenkų kulkosvaidininkus rankinėmis granatomis, atėmė iš jų vieną sunkųjį kulkosvaidį ir padėjo iš minėto kaimo išvyti lenkus ir jų štabą.

Apdovanotas I rūšies 3 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinu.

IV pėst. Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko kareiviai–partizanai, pasižymėję 1922–1923 m. ginant Širvintų–Giedraičių rajoną nuo lenkų puldinėjimų, apdovanoti I rūšies 3 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinais

1. Viršila Vacys Sipavičius
2. Jaun. pusk. Vaclovas Daukšys
3. Jaun. pusk. Aleksandras Dovydėnas
4. Jaun. pusk. Kazys Zakarevičius
5. Jaun. pusk. Jonas Snobaitis
6. Grandinis Tomas Matijošaitis
7. Eil. Stasys Staškus
8. Eil. Ciprijonas Gutmanas
9. Eil. Antanas Kačinskas
10. Eil. Juozas Jočys
11. Eil. Filimonas Orlovas
12. Eil. Jonas Gedimonas
13. Eil. Motiejus Mikšys
14. Eil. Stasys Navickas

15. Eil. Vincas Navickas
16. Eil. Antanas Šležas
17. Eil. Felicijonas Gesevičius
18. Eil. Aleksas Salagubovas
19. Eil. Nesteras Kastelianovas
20. Eil. Petras Užkurėnas
21. Eil. Kazys Kanopa
22. Eil. Vincas Kulikauskas
23. Eil. Petras Tenys
24. Eil. Gipas Kopanskis
25. Eil. Lukius Ivanovas
26. Eil. Juozas Dočkus
27. Eil. Jurgis Teledregeris
28. Eil. Jonas Račkauskas
29. Eil. Mečys Sipavičius
30. Eil. Pranas Jasiūnas
31. Eil. Jonas Leketa
32. Eil. Juozas Vaišnoras
33. Eil. Juozas Šulcas.

Širvintų miestelio ir jo apylinkių gyventojai, aktyviai talkininkavę organizuojant miestelio gynybą nuo lenkų 1921–1923 metais, apdovanoti II rūšies 3 laipsnio Vyties Kryžiaus ordinais

1. Povilas Žukauskas. Tarptautinės kontrolės komisijos paskirtas Širvintų viršaičiu, palaikė glaudžius ryšius su artimiausiomis Lietuvos kariuomenės dalių sargybomis, kurias perspėdavo apie gresiantį lenkų pavojų. IV pėst. pulko karius-partizanus aprūpindavo fiktyviais dokumentais – asmens liudijimais, pakeičiančiais pasus. Turėdamas sau patikimų žmonių tiek neutralioje zonoje, tiek ir lenkų okupuotoje Lietuvos dalyje, sistemingai rinko žinias apie lenkų planus. Svarbią informaciją IV pėst. pulko štabui į Šešuolius pristatydavo pats asmeniškai.

2. Gruzdis (vardas nenustatytas). Energingas Širvintų milicijos organizatorius ir veiklus jaunimo agitatorius. Artimiausias viršaičio P. Žukausko padėjėjas Širvintas ginant nuo lenkų. Pradėjęs veikti IV pėst. pulko partizanams, narsiai kovėsi jų eilėse prieš lenkus.

3. Vytautas Petrauskas. Ilgą laiką vadovavo Širvintų milicijai. Sėkmingai organizavo pasipriešinimą lenkams iki IV pėst. pulko partizanų veiklos pradžios – 1922 m. gegužės 1 d. Drąsios ir aktyvios veiklos dėka lenkų agentų pastangos išvaikyti lietuviškos orientacijos miliciją Širvintose ir jos vietoje įsteigti savąją nuėjo niekais. Jiems padedant, ryšiams su kariuomenės baro viršininku palaikyti milicijos patalpose buvo įrengtas slaptas kariškas telefonas.

4. Liba Mednikienė. Per savo patikimus bendrataučius, gyvenusius okupuotos Lietuvos dalyje, rinkdavo ir suteikdavo Lietuvos partizanų vadams žinių apie lenkų sumanymus ir ruošimąsi kokiam nors žygiui. Kautynių metu ištikimai saugodavo paliktas jai stambias partizanų pinigų sumas, slapta laikomas šovinių ir granatų atsargas. Mūšių metu pati išduodavo partizanams šovinius ir granatas. Partizanų vadai jos bute turėjo prieglobstį ir štabą.

5. Malvina Kaušinytė. Iš savo pažįstamų surinkdavo ir perduodavo partizanams svarbių žinių apie lenkų judėjimą ir jų sumanymus. Dalis partizanų jos namuose rasdavo prieglobstį. Kiek galėdama stengėsi aprūpinti partizanus maistu, rūpinosi jo kokybe.

6. Skorupskas iš Šniponių kaimo. Nors ir nemokėjo kalbėti lietuviškai, bet buvo patriotiškai nusiteikęs lietuvių atžvulgiu, ir uoliai dirbo lietuvybės naudai. Pats asmeniškai ir per savo pažįstamus sekė lenkų judėjimą, aiškinosi jų sumanymus ir viską perduodavo lietuvių partizanams arba Šniponių kaime nuolat stovėjusiai sargybai. Skorupskas lietuvių pasienio sargyboms buvo patikimiausias žvalgas ir slapukas.

7. Pliukšta iš Gavėnių kaimo. Dalyvavo visose lietuvių partizanų kautynėse su lenkais ir pasižymėjo narsumu. Kaip vietinis gyventojas, sėkmingai vykdė ir žvalgybas.

8. Ignas Jonukaitis iš Kelių kaimo. Kalbą tik lenkiškai, gyvendamas tarp visiškai nutautėjusių valstiečių, išoriškai niekuo iš jų neišsiskyrė ir pelnė tiek jų, tiek lenkų karių iš neutralios zonos visišką pasitikėjimą. Dvasioje jausdamasis esąs lietuvis, slapta ir uoliai per savo pasiuntinį viską pranešinėdavo lietuvių partizanų vadovybei.

(Duomenys iš LCVA, f. 929, ap. 3, b. 774, l. 16–22)

Reziومه

Pasibaigus Nepriklausomybės kovoms, lietuvių tauta tikėjosi imtis spartaus atkuriamojo darbo visose valstybės gyvenimo srityse. Atrodė, jog 1920 m. lapkričio 29 d. Kaune su lenkais pasirašyta paliaubų sutartis ir kartu tarp lietuvių ir lenkų kariuomenių nubrėžta neutrali zona tam suteikė juridinį pagrindą, juo labiau jog ją pasirašant dalyvavo ir Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisijos nariai.

Deja, ir šį kartą greitai teko nusivilti. Lenkų valdantieji sluoksniai ir toliau niekaip nenorėjo pripažinti nepriklausoma pasiskelbusios Lietuvos Valstybės ir, susiklosčius palankiai situacijai, neatsisakė planų ją pavergti. 1921 m. pradžioje lietuvių fronte nuo Vokietijos iki Latvijos sienos buvo sutelktos net 6 lenkų divizijos, o dar dvi dislokuotos Lydoje. Lenkų karinė vadovybė Lietuvos pasienyje vykdė dažnus savo karinių pajėgų pergrupavimus. Jos siekis buvo išprovokuoti susirėmimus neutralioje zonoje, suverčiant visą kaltę už tai lietuviams ir tuo pretekstu mesti prieš Lietuvą minėtas pajėgas, užimti ne tik neutralią zoną, bet prisijungti ir kitas teritorijas.

Lietuvos karinė vadovybė atidžiai stebėjo lenkų kariuomenės veiksmus ir ruošėsi bet kokiems galimiems priešiškiems antpuoliams. 1921 m. pradžioje neutralios zonos pasienį saugojo 3 lietuvių divizijos, o viena buvo rezerve.

Blogėjant abiejų šalių tarpusavio santykiams ir lenkų kariams bei įvairiems provokatoriams vis dažniau pažeidinėjant neutralią zoną, užpildinėjant pasienyje buvusias lietuvių sargybas bei plėšiant vietinius gyventojus, Lietuvos kariuomenės vadovybė įsakė visoms kariuomenės dalims energingai rengtis galimai kovai, tačiau jokių būdu nepasiduoti lenkų provokaciniams iššūkiams.

Be savo karinių pajėgų koncentravimo okupuotoje Lietuvos dalyje, lenkai joje pradėjo kurti įvairių karinio pobūdžio organizacijų tinklą. Joms buvo iškeltas uždavinys okupuotame krašte vesti kuo plačiausią ir Lenkijai palankiausią agitaciją prieš Lietuvą ir jos vadovybę. Tos organizacijos buvo aprūpinamos ginklais, lėšomis, karine amunicija. Jos iš neutralios zonos gyventojų tarpe telkė vadinamuosius lenkų partizanų būrius, kurie, remiami civiliais rūbais perrengtų reguliarios lenkų kariuomenės dalinių, turėjo užimti visą neutralią zoną ir skverbtis į Lietuvos gilumą.

Padėtis neutralioje zonoje buvo sudėtinga: nuolat vyko žudymai ir apiplėšimai. Abi pusės – ir lenkai, ir lietuviai – stengėsi neutralios zonos gyventojus patraukti savo pusėn. Minėtoje zonoje žymią gyventojų dalį sudarė lietuviai, mažumą – nutautėję lietuviai, lenkų šalininkai. Tarp lietuvių ir lenkų šalininkų vyko nuolatinės kovos.

Neutralios zonos gyventojai dažnai kreipdavosi paramos į Lietuvos Vyriausybę, tačiau ši nieko negalėjo daryti ir tik ragindavo gyventojus organizuotis ir

patiems gintis. Neretai į pagalbą gyventojams būdavo siunčiami šauliai.

Lenkų provokaciniai veiksmai prieš lietuvius minėtoje zonoje vyko trimis pagrindinėmis kryptimis – Suvalkijos pietuose, Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio ruože ir Širvintų–Giedraičių krašte. Pietų Suvalkijoje lenkai net suorganizavo vadinamąją „Varviškės savivaldą“, kuri skelbėsi esanti nepriklausoma nuo Lietuvos ir siekianti prisijungti prie „Vidurinės Lietuvos“. Nebepakentus lenkų partizanų savivaliavimo, prieš juos į Varviškės 1923 m. kovo 23 d. pasiūstas XI pėst. pulko I batalionas minėtą lenkų organizaciją likvidavo.

Dar nustatant neutraliąją zoną, dalis Gardino–Vilniaus geležinkelio (Varėnos–Rūdiškių ruožas) pateko į neutralią zoną. Todėl lenkai neteko tiesioginio susisiekiimo geležinkeliu tarp Gardino–Varėnos–Vilniaus. Lenkai žūtbūt siekė šį ruožą perimti savo žinion, tačiau lietuviai perleisti jo nesutiko. Į šį reikalą įsikišo Tautų Sąjungos Taryba. Negavę Lietuvos vyriausybės sutikimo, lenkai ryžosi minėtą ruožą užimti jėga. Sutelkę stambias ginkluotas pajėgas, jie 1923 m. vasario 15 d. pradėjo veržtis į neutralią zoną Valkininkų–Rūdiškių geležinkelio stočių ruože. Lietuvių kariuomenės pajėgos toje vietovėje buvo menkos ir, nepaisant atkaklaus jų pasipriešinimo, po keleto dienų lenkai šį ruožą užėmė. Šiame ruože lenkų užimtoje zonoje beveik visi gyventojai buvo lietuviai.

Lenkų karinė vadovybė, siekdama revanšo dėl pralaimėjimo lietuviams 1920 m. pabaigoje, neutralioje zonoje išskirtinį dėmesį skyrė Širvintų bei Giedraičių vietovėms ir bet kokiais būdais siekė jas užimti. Todėl neatsitiktinai jau 1921 m. gruodžio mėn. prieš lietuvių I pėst. divizijos saugomą barą lenkų karinė vadovybė sutelkė ir nuolat laikė dideles karines pajėgas, ypač kavaleriją. Dažnai uniformuoti lenkų kariai užpuldavo neutralios zonos pasienyje buvusias lietuvių sargybas. Lietuviams palanki Širvintų milicija, susiorganizavusi iš vietinių apylinkės jaunų vyrų, neįstengė viena apginti Širvintų miestelio ir jo gyventojų. Lenkams pradėjus puldinėti Širvintas vis gausesnėmis pajėgomis ir iškilus pavojui netekti Širvintų, nutarta veikti lenkų pavyzdžiu, t. y. leisti saugoti ir ginti Širvintas civiliais rūbais prrenngtiems kariams. Taigi nuo 1922 m. gegužės 1 d. prasidėjo IV pėst. Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko karių partizaninė veikla neutralioje zonoje.

Pažymėtina, jog IV pėst. pulko partizanai drauge su Širvintų milicija ir šauliais atliko tikrai didvyrišką darbą savo tautai ir tėvynei, išlaikė savo rankose Širvintas, atkakliai ir su pasiaukojimu gynė ne tik šį miestelį, bet ir aplinkines vietoves nuo lenkų puolimų ir sužlugdė visas jų pastangas atplėšti nuo Lietuvos ir pasisavinti šį kraštą, suduodami priešui ryžtingą atkirtį.

PROVOCATIONS POLONAISES DANS LA ZONE NEUTRE EN 1921-1923

Dr. Vytautas LESČIUS

Sous la pression de l'union nationale la responsabilité assumée par le pouvoir polonais n'a pas assuré le développement de bonnes relations internationales. C'était l'aventure militaire de Żiligovski contre la Lituanie, le traité d'armistice à Kaunas le 29 novembre 1920 et l'établissement de la zone neutre entre les deux États. Les ambitions blessées concernant la défaite près de Širvintos et Giedraičiai, la répugnance de reconnaître les particularités nationales lituaniennes et le fonctionnement du pays indépendant, les privilèges de l'Union nationale accordées à la Pologne, stimulaient les couches sociales, gouvernant d'alors, à renoncer aux buts agressifs contre la Lituanie.

La zone neutre établie par la commission de contrôle de l'Union nationale est devenue prétexte pour renforcer l'influence polonaise en rassemblant des grandes unités militaires, en créant de différentes organisations militaires, c'est-à-dire, pour défendre la population locale contre les attaques, mais en réalité c'était pour provoquer des accrochages avec les forces mentionnées et annexer non seulement la zone neutre mais aussi de nouveaux territoires lituaniens. Dans ce but-là, tous les moyens de propagande étaient dirigés vers la Lituanie.

Les actions provocatrices contre les lituaniens dans la zone neutre se déroulaient en trois directions essentielles – Suvalkija du Nord, la zone de chemin de fer Valkininkai-Rūdiškės et dans le territoire de Širvintos-Giedraičiai. À l'aide des attaques souvent très cruelles et des pillages on faisait tout possible pour briser la résistance de la population et annexer à la Pologne plusieurs territoires qui étaient prévus déjà jusqu'à la signature de l'Accord Suvalkai.

L'attaque polonaise planifiée depuis longtemps dans la zone de chemin de fer Valkininkai-Rūdiškės était accélérée par quelques circonstances: a) l'envie d'avoir sous son pouvoir la zone mentionnée pour utiliser sans obstacles la ligne Gardinas-Vilnius, b) la situation internationale défavorable pour la Lituanie depuis le début de 1923 après l'occupation de la région de Klaipėda par des insurgés et après la dispute du gouvernement avec les pays d'Entente (d'abord la France) qui supportaient ouvertement la Pologne, c) on avait une information sûre que les forces armées à la frontière ne pourront pas longtemps résister à

l'action militaire polonaise bien préparée.

Les plans révanchistes et les actions cruelles des autorités militaires polonaises d'alors, leurs organisations militaires et les partisans (en réalité – des bandes pilleuses) avaient une grande importance dans le point le plus chaud Širvintos-Giedraičiai, parfois pénétrant dans les territoires lointains contrôlés par les forces armées lituaniennes.

À cause des circonstances mentionnées la voix des autorités lituaniennes dans l'Union nationale n'était pas bien entendue mais ils faisaient tout leur possible pour dévoiler au monde la politique hypocrite de la Pologne, des actions agressives contre l'État de Lituanie et ses efforts pour mettre en échec l'accord d'armistice du 29 décembre 1920. À son tour, à la frontière de la zone neutre les forces armées lituaniennes, pas nombreuses – les tireurs et les partisans, sous le soutien de la population locale, ont riposté avec dévouement et persévérance pour défendre l'indépendance territoriale du pays et la sécurité du peuple.